

איכות הסביבה

פרופ' נחום רקובר

איכות הסביבה

היבטים רעיוניים ומשפטיים
במקורות היהודיים

ספרית המשפט העברי

ספרית המשפט העברי

משרד המשפטים

מורשת המשפט בישראל

הקרן לקידום המשפט העברי

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאכסן במאגר מידע
לסדר או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני אופטי או מכני או
אחר – כל חלק שהוא מהתומר שבספר זה

©

כל הזכויות שמורות

מורשת המשפט בישראל
ת"ד 7483 ירושלים 91074
תשנ"ד – 1993
ירושלים

התוכן

הקדמה 9

פרק ראשון: מבוא

- 13 כי לי הארץ
- 13 ורדו בדגת היס
- 14 שלושה משיבין דעתו של אדם
- 15 ישיבת כרכים קשה
- 15 אחד שהיה מסקל מרשותו לרשות הרכים
- 17 הגנת הסביבה ואהבת האדם

פרק שני: שמירת הטבע

- 1. זיקת הגומלין בין האדם וסביבתו 23
- 2. שמיטת קרקעות 27
- 3. שינוי מעשה בראשית 29
- 4. בל תשחית 32
 - א. איסור השחחה 32
 - ב. כריחת עצי פרי 33
 - ג. "כי האדם עץ השדה" 37
 - ד. האיוון בין אינטרסים נוגדים 38
 - 5. גידול בהמה דקה בארץ ישראל 42

פרק שלישי: זיהום הסביבה

1. רשות הרכים 47
2. ערך הניקיון 54
3. שפכים, פסולת וריחות 58
 - א. "ויד תהיה לך מחרץ למחנה" 58
 - ב. שפכים 59
 - ג. זבלים ופסולת 59
 - ד. קתזור 60
 - ה. ריחות 60
4. זיהום האוויר 65
 - א. כללי 65
 - ב. עשן 66
 - ג. עישון 69
5. זיהום המים 72
 - א. אספקת מים 72
 - ב. זיהום מקורות המים 75
 - ג. זיהום מקומות הרחצה 76

פרק רביעי: רעש 77

פרק חמישי: נוי

1. ערי הלייזים 87
2. נוי העיר 90
3. נוי ארץ ישראל וירושלים 92
4. היופי, המוסר ושלמות האדם 101

	פרק שישי: סיכום	105
	שיר מרובע	110
111	נספח א: גידול בהמה דקה בארץ ישראל בזמננו	
121	נספח ב: חוקים ואמנות בנושאי איכות הסביבה	
	1. רשימת החוקים	123
	2. חוקים ואמנות	126
	חוק להגנת הצומח (נוקי צוים), התש"י-1950	126
	חוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961	127
128	חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים, התשמ"ג-1983	
	חוק שמירת הנקיון, התשמ"ד-1984	129
	חוק למניעת מפגעים סביבתיים (תכיעות אורחיות), התשנ"ב-1992	130
131	אמנה בין-לאומית למניעת זיהום הים בנפט, 1954	
	אמנה בדבר סחר בין-לאומי במינים של חית בר וצמחית בר הנתונים בסכנה, 1973	133
	אמנה לשמירת הים התיכון בפני זיהום, 1976	134
136	אמנה בדבר שימורם של מינים נוררים של חיות בר, 1979	
	אמנה בדבר הגנת שכבת האוזון, 1985	138
	מפתחות	
	מפתח העניינים	143
	מפתח המקורות	152
	רשימה ביבליוגרפית	158

הקדמה

עברו למעלה מעשרים שנה מיום שפרסמתי לראשונה את מחקרי בנושא: הגנת הסביבה במקורות היהודיים¹. בתוך כך חלה מהפכה של ממש בתודעת החברה בדבר חשיבותה של איכות הסביבה, והוחדרה לתודעת הציבור ההכרה, כי לצד ההתפתחות הטכנולוגית, הולכים וגוברים הסיכונים לאנושות ולטבע.

את מחקרי ערכתי בזמנו לבקשת משרד החוץ, לקראת הוועידה הבין-לאומית הראשונה בנושא האקולוגיה, שעמדה להיערך בשטוקהולם, בעת שעדיין לא תפס תחום זה את מקומו הראוי לו בקהילה הבין-לאומית. היום הדגישות לשאלות הכרוכות באיכות הסביבה ובהגנתה מפותחת מאוד, ובמדינות אחדות נושא זה תופס מקום מרכזי במצען של מפלגות. התודעה בדבר שמירת איכות הסביבה הולכת וגוברת גם בחברה הישראלית².

הדרכים להגנת הסביבה הן שונות. הנטייה המסתמנת לאחרונה היא הגברת המודעות לנושא זה תוך הכלטת ההיבטים המוסריים והפילוסופיים שלו, זאת לצד הצעת פתרונות משפטיים, הקובעים נורמות חדשות, שיש בהן כדי להגן על הסביבה.

בישראל עדיין אין חוק מיוחד המקיף את הנושא כולו, אלא רק הוראות חוק אחדות, הבאות להסדיר נושאים אחדים הקשורים לאיכות

¹ נ' רקובר, הגנת הסביבה (אקולוגיה), סדרת מחקרים וסקירות כמשפט העברי, חוברת כו, ירושלים תשל"ב. כן פורסם: נ' רקובר, סדנאות כמשפט העברי, קובץ שלישי: איכות הסביבה, ירושלים תשמ"ד. Rakover, N.: Ecology in Judaism. *Encyclopedia Judaica*, Decennial Book 1973-1982, p. 227-229

² עשרות עמותות ברחבי הארץ עוסקות בבעיות אקו-סביבתיות. "חיים וסביבה", בראשותו של מר יוסף תמיר, הוא ארגון-גג של שותרי איכות החיים והסביבה.

הסביבה. הוראות אלו מפוזרות בחוקים שונים, הן בחוקים שעניינם הישיר הוא איכות הסביבה והן בחוקים בעלי אופי כללי, כגון: דיני הנזיקין, דיני העונשין, חוקי בריאות הציבור ודיני התכנון והבנייה (לפירוט החוקים, ראה נספת ב). בכנסת עוסקת בנושא זה "ועדת הפנים ואיכות הסביבה", ובממשלה הוקם משרד מיוחד – "המשרד לאיכות הסביבה".

גם מערכת החינוך נתנה דעתה לנושא "איכות הסביבה", והוא נקבע בנושא מרכזי בתכנית הלימודים לשנת תשנ"ד. בעקבות פניית מורים ומחנכים, אמרתי בלבי "יפה דבר בעתו", ובאתי לחזור ולפרסם את מחקרי במהדורה חדשה ומורחבת, הכוללת כמה מן העניינים שנתתי דעתי עליהם מאז פורסם מחקרי לראשונה. בעתיד, בעזר ה', אחזור ואשנה פדק זה בהרחבה נוספת.

שלמי תודה לאישים ולמוסדות שהואילו להעמיד לרשותי תעודות ותצלומים: מר רב גנחובסקי, תקנות של שכונות בירושלים; מר בנימין קלוגר, תצלומים מתוך ספרו: ירושלים שכונות סביב לה, תצלומיו בעמ' 77, 78 ובגב העטיפה; מר דורון הורביץ, תצלומיו בעטיפה ובעמ' 11, 12, 16, 45, 46, וגב' שי גינות, תצלומיה בעמ' 105, 106, 111, 112, 121, 122 (באדיבותה של רשות שמורת הטבע); מר יצחק גורן, תצלומיו בעמ' 21, 22 (באדיבות המשרד לאיכות הסביבה); המרכזיה הפדגוגית של עיריית ירושלים; ארכיון עיריית ירושלים.

ר' חיים גרינשפן סייע בשלבים הראשוניים של מלאכת הספר. בני יקירי, יששכר, הקדיש את חופשת הקיץ שלו ועמד לימיני בקביעת תוכנו של הספר, הגהתו וצביונו. ד"ר יחיאל קארה העיר הערות לשוניות, ומר גדעון דן סייע בעיצוב הספר. יעמדו כולם על הברכה.

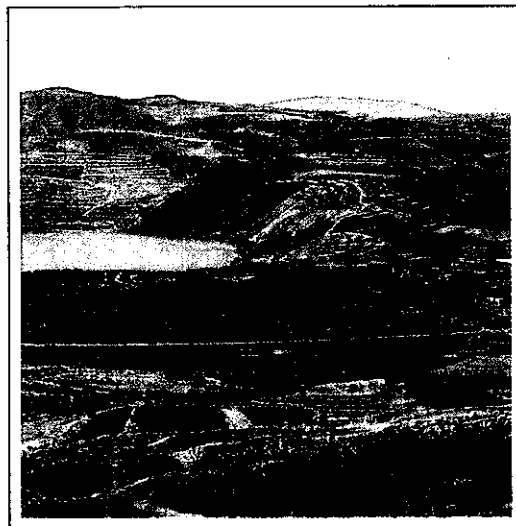
בס"ד, ירושלים, ט"ו באב תשנ"ג

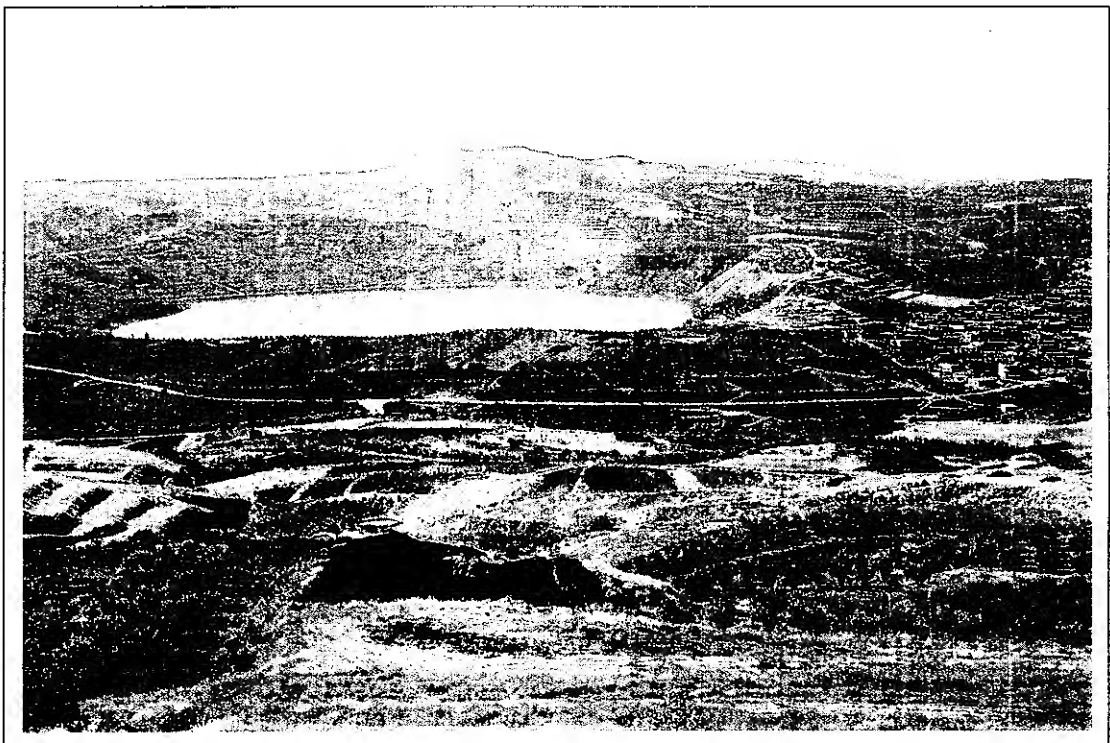
נחום רקובר

פרק ראשון

מבוא

ראה את מעשה האלהים, כי מי יוכל לחקן את אשר עותו? (קהלת ז, יג) — בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את האדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הן, וכל מה שכראתי, כשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם תקלקל אין מי שיתקן אחריך. קהלת רבה, ז

סוגיית איכות הסביבה היא סוגיה מגוונת ומורכבת. עיקרה הגנה על הסביבה מפני השחתה וזיהום, כדי לאפשר לאדם לחיות בעולמו של הקדוש ברוך הוא מתוך הנאה מיופיו של הטבע, והפקת תועלת גופנית ונפשית מסביבתו. בעולם ובישראל הולכת וגוברת ההתעניינות ביחסם של המקורות היהודיים לערכי איכות הסביבה.

“כי לי הארץ”

במקורות העבריים, אפשר למצוא את הבסיס הרעיוני לחובת האדם לשמור על הטבע בביטוי המקראי “כי לי הארץ” (ויקרא כה, כג). כלומר, הארץ אינה בבעלותו המוחלטת של האדם, אלא היא נתונה לו לעבדה ולשמרה.

“ורדו בדגת הים”

מן המקראות בפרשת בראשית, המדברים ב“רדיית” האדם בטבע, עולה לכאורה כאילו מדובר בשלטון האדם בטבע בלא מצרים, שכך נאמר: “ויאמר אלוהים: נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, וירדו בדגת הים ובעוף

השמים ובבהמה ובכל הארץ, ובכל הרמש הרומש על הארץ" (בראשית א, כו), ושוב: "ויאמר להם אלוהים: פרו ורבו, ומלאו את הארץ וכבשוה, ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ" (שם, כח).

את הביטוי "ורדו" פירש הרמב"ן³: "שימשלו" בחזקה בדגים ובעוף ובבהמה ובכל הרמש... ואמר: ובכל הארץ – שימשלו בארץ עצמה לעקוד ולנתוק ולחפור ולחצוב נחושת וברזל. ולשון 'רדייה' – ממשלת האדון בעברו".

ועוד פירש⁵: "וכבשוה – נתן להם כח וממשלה בארץ לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים וכל זוחלי עפר, ולבנות ולעקוד נטוע, ומהרריה לחצוב נחשת, וכיוצא בזה. וזה יכלול מה שאמר: ובכל הארץ".

ברם הראי"ה קוק⁶ נתן לביטוי "רדייה" משמעות שונה מזו שניתן להבין מדברי הרמב"ן⁷: "אין ספק לכל איש משכיל והוגה דעות, שהרדיה האמורה בתורה – 'ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ' – איננה מכוונת לרדיה של מושל עריץ, המתעמר בעמו ובעבדיו רק להפיק חפצו הפרטי ושרירות לבו. חלילה לחוק עבדות מכועד כזה, שיהיה חתום בחותם נצחי בעולמו של ד', הטוב לכל, ורחמיו על כל מעשיו, שאמד: עולם חסד יבנה".

שלושה משיבין דעתו של אדם

חכמינו נתנו ביטוי להשפעת הסביבה על רוח האדם באמרם⁸: "שלושה

³ ר' משה בן נחמן גירונדי, גדול חכמי ישראל בדור שלאחר הרמב"ם, ספרד, ד"א תתקנ"ד (1194) – ה"א ל' (1270).

⁴ פירוש הרמב"ן לתורה, בראשית א, כו.

⁵ פירוש הרמב"ן, שם, כח. וראה גם ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, מהדורת נסים דגה, תל אביב תשמ"ט, פרק כח, עמ' 208-209.

⁶ הדב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשון של ארץ ישראל, מקובל והוגה דעות, מגדולי היהדות בדור התחייה, תרכ"ה (1865) – תרצ"ה (1935).

⁷ חזון הצמחונות והשלום, אפיקים בנגב ב [בתוך: לחי רואי, ירושלים תשכ"א, עמ' רז].

⁸ ברכות נו ע"ב. וראה להלן, ליד ציין הערה 30.

משיבין דעתו של אדם, אלו הן: קול, ומראה וריח. שלושה מרחיבין דעתו של אדם, אלו הן: דירה נאה, ואשה נאה וכלים נאים".

ישיבת כרכים קשה

חכמי התלמוד כבר נתנו דעתם לכך, שאיכות הסביבה נפגעת יותר בערים הגדולות מאשר במקומות יישוב קטנים. כנימוק לדין המשנה⁹, שאין הבעל יכול לחייב את אשתו לעבור מעיר קטנה לכרך גדול, מביא התלמוד¹⁰ את נימוקו של האמורא הארצישראלי, ר' יוסי בר' חנינא: "שישיבת כרכים קשה". ופירש רש"י¹¹, שקשה הישיבה בכרכים, "שהכל מתיישבין שם, ודוחקים ומקרבים הבתים זו לזו, ואין שם אויר", אבל במקומות יישוב קטנים "יש גינות ופרדסים סמוכים לבתים, ואוירן יפה"¹².

אחד שהיה מסקל מרשותו לרשות הרבים

על היחס המיוחד לחובת הפרט לשמור על רשות הרבים¹³, אנו למדים מן הסיפור המובא בתוספתא¹⁴: "מעשה באדם אחד שהיה מסקל מרשותו לרשות הרבים, ומצאו חסיד אחד. אמר לו: ריקה [ריק, קל דעת], מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך? לגלג עליו. לימים נצטרך למכור שדהו, והיה מהלך באותו דשות הרבים, ונכשל באותן אבנים. אמר: יפה אמר לי אותו חסיד: מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך?". כלומר, "רשות היחיד" ו"רשות הרבים"

⁹ משנה, כתובות, פדק יג, י.

¹⁰ כתובות קי ע"ב.

¹¹ רש"י לכתובות שם, ד"ה ישיבת.

¹² דבריו של ר' יוסי בר' חנינא נתקבלו להלכה. וכך פוסק הרמב"ם: "ואינו יכול להוציאה ממדינה לכפר ולא מכפר למדינה, שיש דברים שישיבת המדינה טובה, ויש דברים שישיבת הכפרים טובה להם" (רמב"ם, הלכות אישות, פרק יג, הלכה יז; וכן ראה שולחן ערוך, אבן העזר, סימן עה, סעיף א).

¹³ ודאה להלן: רשות הרבים.

¹⁴ תוספתא בבא קמא, פרק ב, הלכה י; המובאה כאן – לפי בבא קמא נ ע"ב. ודאה להלן: רשות הרבים.

אינן זהות בהכרח למושגים "שלי" ו"אינו שלי": מה שהיה רשות היחיד שלי, אפשר שלא יהיה שלי; ואילו רשות הרבים, תישאר תמיד גם הרשות שלי.

הגנת הסביבה ואהבת האדם

כפי שנראה, נקבעו לאדם נורמות של התנהגות כלפי הדומם, הצומח והחי¹⁵ שבטבע. זאת בנוסף לכללים המחייבים את האדם ביחסיו עם בני האדם, שיסודם בציווי המקראי "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח)¹⁶.

ראוי שנזהיר את עצמנו, בעיסוקנו באיכות הסביבה, לשמור על היחס הנאות בין הגנת הסביבה לבין הגנת האדם. יחס נאות, בהקשר זה, ודאי אינו יחס של שוויון בין האדם והטבע¹⁷. היחס הנכון הוא יחס

¹⁵ על היחס לבעלי חיים, ראה: נ' רקובר, הגנת החי (צייד חיות), סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת מ, ירושלים תשל"ו; להלן, הערה 21. וראה גם א' קורמן, "עקרונות אקולוגיים בטעמי המצוות", שמעתין יז (תש"ם), גיליון 59, עמ' 51-56; גיליון 60, עמ' 51-56.

¹⁶ המקרא "ואהבת לרעך כמוך" מהווה יסוד גם לחובת הזהירות של האדם שלא להזיק לזולתו. ראה יד רמה, בבא בתרא, פרק שני, אות קז: "דאסיר למגדם מידי דאתי מיניה היוקא לאינשי, אי משום: לפני עור לא תתן מכשול (ויקרא יט, יד), ואי משום: ואהבת לרעך כמוך (שם, יח)".
וראה קהילות יעקב, בבא קמא, סימן א, בדבר מקור האיטור להזיק ממון חברו.

וראה דבריו של הלורד אטקין בפרשת *Donoghue v. Stevenson* (1932), המובאים בפסק דינו של השופט קיסטר, פנקס נ' מדינת ישראל, פ"ד כז(2) 617 [נ' רקובר, המשפט העברי בפסיקת כתי המשפט בישראל, כרך ב, עמ' 569].

הרא"ש לומד את חובת הזהירות מן הכתוב: "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום" (משלי ג, יז). ראה שו"ת הרא"ש, כלל קה, סימן י; מובא להלן, ליד ציון הערה 172. וראה: אנציקלופדיה תלמודית ז, ערך "דרכי נועם"; נ' לאם, "על הארץ הטובה", הדואר, א סיוון תשל"ל, עמ' 486.

¹⁷ וראה: א' ליכטנשטיין, "האדם והטבע – הפן החברתי", יהדות בחברת ימינו, הגות ד, ירושלים תש"ם, עמ' 101-108; א' ברזל, "אהריות מוסרית לטבע?", פתחים, חוברת 63-64 (טבת תשמ"ה, ינואר 1985), עמ' 42-48.

של בעלות – אמנם מוגבלת – של האדם בטבע. תוך כדי להיטותנו להגן על הסביבה, אל לנו לשכוח את ייעודיו של האדם ואת האינטרסים שלו. אהבת הטבע, אסור לה שתבוא על חשבון אהבת האדם. חלילה לנו מלהגיע למדרגתם של אלה, שהיו ידועים כאוהבי בעלי חיים, אבל לא נרתעו מלעשות בבני אדם את הגרועים שבמעשים¹⁸.

אף ראוי לנו לשמור על איזון נכון בין האינטרס של היחיד לזה של ציבור. יש שהיחיד פוגע בציבור, כגון שאדם מקים מפעל המזהם את הסביבה בפסולת תעשייתית. ויש שהציבור הוא שמעוניין במפעל המשרת את הכלל, תוך פגיעה חמורה באפשרותו של הפרט ליהנות מביתו או מסביבתו.

כשאנו מדברים על "איכות הסביבה", עלינו לזכור, כי המונח "סביבה" כולל גם את האישים החיים בתוכה – היחידים והציבור שבה. "הגנת הסביבה", אין כאמתחתה פיתרונות לניגודי האינטרסים, אבל יש בה כדי להעשיר את מכלול השיקולים, שאנו שוקלים, כשאנו באים לבקש תשובות לבעיות. את התשובות יש לתת בסופו של דבר גם על יסוד הכרעות כלכליות¹⁹, חברתיות ומוסריות²⁰.

¹⁸ ראה איגרות הראיה ג, איגרת תתב, שבה כותב הראי"ה קוק זצ"ל לבנו, הרב צבי יהודה זצ"ל, את הדברים הבאים: "על דבר אכילתך, עיקר כוונתי שתקדק יפה יפה, אם לא תגרום מניעת אכילת בשר חלילה שום רפיון כל דהו בהתפתחות האומץ הגופני והנפשי, ושלא ללכת שכוי אחרי הדולגים על ההרים של תנועת צעד בעלי חיים, שרוכם כמדומה יש כמעמקי רוחם טינא גנוזה של שנאת הבריות, וכל המדות המסתעפות ומכורכות עמה. ודי לנו ההוכחה של תפיסת המקום אשר לתנועה זו כמחנה האפל של שונאי ישראל המעמיקים כרשעתם. אף על פי שיש מקום לניצוץ אורה זה להיות חודר לפעמים אצל גדולי קדושי רוח השואפים לרוממות קדשי קדשים, לדלות מים עמוקים, מבאר מים חיים, מנחל ד', אשר יצא מבית ד' להשקות את נחל השיטים".

¹⁹ וראה: צ' אילני, שיקולי יעילות בטיפול במטרדים אקולוגיים על פי ספרות ההלכה בהשוואה עם תאוריות כלכליות מודרניות, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ב; א' טל, "על ערכים מוגנים ועבירות סביבתיות", הפרקליט מ (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 413-421.

²⁰ ראה מ' בריאר, "טכנולוגיה, אקולוגיה ומוסד היהדות", יהדות בחברת ימינו, הגות ד, ירושלים תש"ם, עמ' 109-114.

בסקירתנו נדון במקורות היהודיים, שיש להם זיקה לענייננו²¹. נציין את המגבלות המוטלות על האדם – הן כרשותו שלו והן כרשות הרבים – במעשים שבהם הוא פוגע בטבע, כשכניו או בכלל התושבים²². כמה מן הנושאים שנדון בהם, עיקרם בהלכות יחסי שכנים ובריני הנזיקין. הלכות אלו הן רבות ומורכבות²³, ואין כאן המקום לדון בהן בהרחבה, אבל ננסה להעלות "בקצה המזלג" אחדים מן העקרונות המנחים בנושא זה. ואף אם לא יהיו בדברינו הצעות לפיתרונות של מכלול הבעיות שנעלה בסוגייתנו, אפשר יהיה בהם כדי לחדד את השאלות ולהציב אתגרים לחשיבה מעמיקה יותר בעניינים אלה.

²¹ ביבליוגרפיה בנושא איכות הסביבה, ראה: נ' רקובר, אוצר המשפט, מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי, חלק ראשון, ירושלים תשל"ה, עמ' 211; חלק שני, ירושלים תשנ"א, עמ' 204; הנ"ל, ביבליוגרפיה רב-לשונית למשפט העברי, ירושלים תש"ן, עמ' 473.

²² חכמים מייחסים למטרד הרבים חומרה יתרה מחומרת מטרד היחיד. ראה גם ככא כתרא כד ע"כ: "ומאי קושיא, דלמא שאני הזיקא דרבים מהזיקא דיחיד?". וראה להלן: רשות הרבים.

²³ ראה א' שינפלד, נזיקין, בסדרה "חוק לישראל", בעריכת נ' רקובר, ירושלים תשנ"ב, ביחוד בפרק ג, סימן ה: מיטרדים.

פרק שני

שמירת הטבע

זכרתי ימים מקדם, משנת תרס"ה, שזכיתי בחסדי העליון יתברך שמו לעלות על אדמת הקודש ביפו. שחרתי בראשונה את פני רבינו הרב קוק זצ"ל. קבלני בספר פנים יפות כדרכו בקודש לכל אחד. שוחחנו בדברי תורה. אחרי תפילת מנחה גדולה, יצא רבינו כדרכו בקודש לשוח בשדה, לצמצם מחשבוחיו, ואני החלייתי אחרו. בדרך קטפתי איזה עשב או פרח. הזדעזע רבינו ואמר לי כנחת, כי הוא נזהר מאד לבלחי קטוף בלי תועלת עשב או פרח שיכול לגדול או לצמות, כי אין עשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה, ואומר לו: גדל²⁴! כל ציץ עשב אומר דבר, כל אבן לוחשת איזה סוד, כל הבריאה אומרת שירה...

ר' אריה לוי²⁵

1. זיקת הגומלין בין האדם וסביבתו

יחסו של הרב קוק לצמח בפרט, ולבריאה בכלל, יסודו בשיטה פילוסופית רחבה בדבר היחס שבין האדם לטבע. שיטה זו ביטא יפה המקובל ר' משה קורדובירו²⁶, בספרו "תומר דבורה"²⁷: "עוד

²⁴ ראה להלן, ליד ציון הערה 74.

²⁵ ר' אריה לוי, הידוע כרכם של האסירים. מתוך: ש' רוז, איש צדיק היה, עמ' 74.

²⁶ גדול המקובלים בצפת בתקופה שלפני האר"י, רפ"ב (1522) – ש"ל (1570).

²⁷ תומר דבורה, פרק שלישי, בסופו. וראה ט' פרשל, "ולא יעקוד הצמח אלא לצורך", הצפה, י כשכט תשנ"א (25.1.91), המספר כדברים הללו על ר' שלום בער מליובאביץ ועל ר' מ"מ מקוצק.

צריך להיות רחמיו פרוסים על כל הנדכאים, לא יבזם ולא יאבדם, שהרי החכמה העליונה, היא פרוסה על כל הנבראים: דומם, וצומח, וחי ומדבר. ומטעם זה הוזהרנו מביזוי אוכלים; ...ועל דרך זה לא יבזה שום נמצא מהנמצאים, שכולם בחכמה, ולא יעקור הצומח אלא לצורך, ולא ימית הבעל חי אלא לצורך²⁸.

בהתקשרותו של האדם אל הטבע, ראה הרב קוק משום התחדשות התכונות הטבעיות של האדם. את גישתו זו הבהיר הרב קוק בזיקה למאמר התלמוד²⁹: "שלושה משיבין דעתו של אדם, אלו הן: קול, מראה וריח. שלושה מרחיבין דעתו של אדם, אלו הן: דירה נאה, ואשה נאה וכלים נאים".

הרב קוק מסביר את יישוב הדעת הבא לאדם משלושה דברים הללו – הקול, המראה והריח – בהתקשרותו של האדם מחדש אל הטבע ובהתאמת חייו לחיי הטבע³⁰: "נפש האדם בראה אלקים ישרה, שמחה בחייה, ומוצאת נחת כרגשותיה. וכל זמן שיתאים האדם את חייו לחיי הטבע הכללי, ימצא אושר ושמחת לב. אמנם בתגרת יד החברה

²⁸ והשווה דבריו, שיעור קומה, טז: "אין לך כל עשב ועשב שאין לו שר עליו למטה שמכה בו ואומר לו: גדל! והיינו: שרי הדיס, שרי גבעות, שרי עשבים, שרי דשאים... הכל ממונים לשאוב השפע והכח, והוא מתעבה והולך...". רמ"ק מפרש אפוא את המלים "כל עשב ועשב" כמכוונים למין העשב בכללותו, ולא לעשב הפרטי. דברים יותר מפורשים בכיוון זה, הוא אומר כ"אילימה", מז: "ההנהגה כוללת בני אדם ובעלי חיים וצמחי האדמה וכל הנמצאים יחד להעמידם ולחיותם, והיא הנהגה כוללת המינים... בלי תלייה פרטית... אלא ההנהגה כוללת כל המינים יחד...".

בדבר טיב ההשגחה על בעלי חיים, שהיא השגחה כללית על אותו מין, ולא השגחה פרטית, דן בהרחבה בעל "ספר החינוך", בדבריו על טומאת מצורע (מצווה קסט; קסח – במהדורת שעוועל), ובדבריו על האיסור לשחוט בהמה ובנה כיום אחד (מצווה רצד; שיג – במהדורת שעוועל). וראה להלן, ליד ציון העדה 46.

²⁹ ברכות נז ע"ב.

³⁰ עין איה, ברכות, שם.

האנושית, התרחק האדם מרגשות הטבע הטהורים, ונעכרה גם כן דעתו. על כן, המדה שתשיבהו אל ישוב דעתו הטבעית היא הקורת רוח הכללית המשותפת שימצא האדם בטבע, חסד ד' המלא את כל היקום: קול זמרת הצפרים מבין עפאים יתנו קול, מראה הדר הכרמל והשדון בפרחיהם הנחמדים, דיח השושנים וכל פרי חמד אשר בגן ד', הארץ אשר נתן לבני אדם. אלה הם משיבין את דעתו אל הטבעיות, אחרי התרחקו ממנו על ידי התדבבות והחברה שהרחיקתו. שיבת האדם אל הטבע תשיב לו את יסודותיו הנפשיים הבריאים, את התרוממות הנפש ואת מידותיו הטבעיות: "ובשוב דעתו אל מקור הטבע, מעשי ידי יוצר, ישובו אליו כל חמדת הנפש הטבעיות, רגשי קודש והתרוממות נפש אל אל אלים. וכל מדות טובות הטבעיות אשר לאדם הישר, אשר לא השחית ררכו על ידי עזיבתו אורח ישרים הסלולה".

אמנם על האדם לשאוף לא רק להגברת זיקתו לטבע, אלא אף להרחיב את כוחות הנפש הצפונים בו, ולהוציא אותם מן הכוח אל הפועל בהתעלות למעלות רמות. אלה יבואו על ידי כך שהאדם לא יסתפק ביישוב הדעת, אלא ישאף להרחבת הדעת בהגברת זיקתו מעל לגבולו הפרטי "לשאוף בכל לב ונפש לטובת הכלל האנושי או הלאומי, ומכל שכן כלל כל המציאות, מעשה ה' אשר ברא אלוהים לעשות, לשכלל ולהעלות"³¹.

שאיפת האדם להתעלות, דורשת שזיקתו לטבע לא תבוא על חשבון אידיאלים נעלים יותר. בדרך זו ניתן להבין את דברי ר' יעקב³², המובאים ב"פרקי אבות"³³: "המהלך בדרך ושונה, ומפסיק ממשנתו ואומר: מה

³¹ וראה להלן, בפרק חמישי: היופי, המוסר ושלמות האדם.

³² ויש גרסאות: ר' שמעון. וראה הרב צ"י קוק, לנחיצות ישראל, חלק ב, ירושלים תשל"ט, עמ' קמר: "נויו של אילן". ושם הוא מקשר בין שם בעל השמועה לתוכן דבריו.

³³ משנה, אבות ג, ז.

נאה אילן זה, ומה נאה ניר זה – מעלה עליו הכתוב כאלו מתחייב
בנפשו³⁴.

³⁴ וראה פירושו של ר' משה אלאשקאר (המובא במדרש שמואל, לאבות, שם):
"השמיענו שאפילו שיתעסק בדבר שיש בו קצת מצוה, שכך אמרו ז"ל:
היוצא בימי ניסן ורואה אילנות טובות, אומר: ברוך שככה לו בעולמו – עם
כל זה, אם הפסיק ממשנתו, הוא כאלו מתחייב בנפשו, שלימוד תורה כנגד
כולם".

ובאותה דרך הולך מרן הרב א"י הכהן קוק, אורות התורה, ירושלים
ח"ש, פרק ט, עמ' מז: "כי סוף כל סוף, מכל העולם אור חיים זורח הוא,
אבל מן התורה שופע אור חיים דתיים, ואין עוזבים קדושה חמורה מקורית
[=התורה], ותופסים במקומה קדושה קלה מעותקת [=נוי הטבע]".
וראה: הרב צ"י קוק, לנתיבות ישראל, שם.

2. שמיטת קרקעות

את הרעיון של שמירת הטבע, אפשר למצוא במצוות השמיטה שבתורה: "ויורכר ה' אל משה בהר סיני לאמור. רבר אל בני ישראל ואמרת אליהם: כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם, ושבתה הארץ שבת לה'. שש שנים תזרע שרך, ושש שנים תזמור כרמך, ואספת את תבואתה. וכשנה השביעית, שבת שבתון יהיה לארץ, שבת לה'. שרך לא תזרע, וכרמך לא תזמור. את ספיח קצירך לא תקצור, ואת ענבי נזירך לא תבצור, שנת שבתון יהיה לארץ" (ויקרא כה, א-ה)³⁵.

הרמב"ם³⁶, בספר "מורה נבוכים", נותן טעם למצוות השמיטה³⁷: "כל המצוות אשר מנינום בהלכות שמיטה ויובל, יש מהם חמלה וחנינה על כל בני אדם, כמו שאמר: ואכלו אביוני עמך, ויתרם תאכל חית השדה (שמות כג, יא). וכדי שירבה יבול האדמה ותתחזק בהברתה [=בלא זריעתה]". כלומר, מטרת השבתה של מלאכת הקרקע היא לשם השבתת הקרקע והגברת כוחה. טעם אחר למצוות השמיטה, המדגיש אף הוא את יחסו של האדם לסביבתו, מציע בעל ספר החינוך, כשהוא מסביר את חובת הפקרת פירות שנת השמיטה³⁸: "משרשי המצוה, לקבוע בלבנו ולצייר ציור

³⁵ וראה גם ויקרא, שם, רז, וכן שמות כג, י"א.

³⁶ ר' משה בן מימון, גדול חכמי ישראל בימי הביניים, קורדובה (ספרד), ד"א תתצ"ה (1135) – תתקס"ה (1204).

³⁷ רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג, פרק לט (לפי תרגומו של ד"י קאפח).

³⁸ ספר החינוך, מצווה פד (סט – כמהדורת שעוועל). והשווה דבריו על שנת היובל, מצווה של (שכו – כמהדורת שעוועל): "משרשי המצוה על צד הפשט,

חזק במחשבתנו ענין חידוש העולם 'כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ' (שמות כ, יא); וביום השביעי שלא ברא דבר – הכתיב מנוחה על עצמו... ולכן ציוה ברוך הוא להפקיר כל מה שתוציא הארץ בשנה זו, מלבד השביתה בה, כדי שיזכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו הפרות בכל שנה ושנה לא בכחה וסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה ועל אדוניה, וכשהוא חפץ הוא מצוה אליו להפקירם".

שרצה השם להודיע לעמו כי הכל שלו, ולבסוף ישוב כל דבר לאשר חפץ הוא לתנה בתחילה, כי לו הארץ, כמו שכתוב 'כי לי כל הארץ' (שמות יט, ה).

הרב קוק מוסיף בעניין טעמי מצוות השמיטה, ומדגיש את החזרת האיזון הנכון בין האדם, האלוהים והטבע. לדבריו, בשנת השמיטה, "האדם חוזר אל טבעו הרענן, עד אשר לא יצטרך לרפואה למחלות, שהן באות ברובן על ידי הריסת המשקל של החיים בהתרחקם מטהרת הטבע הרוחני והחמרי" (הקדמה ל"שבת הארץ", עמ' ח"ט).

ומעין זה יש בדבריו של נ' לאם, האומר שכנגד ששת ימי המעשה ושנות עבודת הקרקע, שהאדם מקיים בהם מצוות "וכבשוה", ומעמיס על הטבע את כשרונות היצירה שלו, "ביום שביעי זה עליו לסלק את ידיו, להסתייג מכל הפרעה בסרדי בראשית ולהודות על ידי שביתה מלאכה זו שאין העולם קניינו אלא קנין הבורא"; ובהמשך דבריו: "אחרית הימים בתפיסת היהדות הינה יום שכולו שבת, מציאות מתמדת של הרמוניה ודו־קיום בין האדם והטבע" (נ' לאם, למעלה, הערה 16).

3. שינוי במעשה בראשית

לצד המגמה שלא לנצל את משאבי הקרקע ניצול-יתר, יש לתת את הדעת לזהירות הנדרשת בשמירת האיזון שבבריאה. בדרך זו הלך ר' אברהם אבן עזרא³⁹, כשהסביר את איסור "כלאיים" שבתורה: "את חוקתי תשמורו. בהמתך לא תרביע כלאים, שדך לא תזרע כלאים" (ויקרא יט, יט). לדבריו, זוהי אזהרה שלא לשנות את מעשה הבריאה⁴⁰: "וטעם שהזכיר אחר אלה המצוות [=והאבת לרעך כמוך], 'בהמתך לא תרביע כלאים', להזהיר, אחר היותך קדוש, שלא תעשה חמס לבן אדם כמוך, גם לא תעשה לבהמה לשנות מעשה ה'. על כן כתוב: את חוקתי תשמורו – לשמור כל מין, שלא יתערב מין עם מין". באותה דרך הסביר בעל "ספר החינוך"⁴¹, את איסור כלאיים⁴²: "שהשם ברוך הוא, שם בתחילת הבריאה לכל דבר ודבר מדברי העולם טבע לפעול פעולתו טובה וישרה לטובת בני העולם אשר ברא". היבט אחר של מניעת השינוי במעשה בראשית, בא לידי ביטוי במגמה שלא לגרום להכחדתו של איזה מין ממיני בעלי החיים. ההנחה שכל מה שנברא בעולם, נברא לתכלית כל שהיא⁴³, שוללת מאתנו את

³⁹ מפרש המקרא, משורר, פילוסוף ורופא, ספרד, ד"א חתמ"ט (1089) בערך – ד"א תתקכ"ד (1164).

⁴⁰ פירוש אבן עזרא, ויקרא יט, יט.

⁴¹ ר' אהרן הלוי מברצלונה.

⁴² ספר החינוך, מצווה סב, במסגרת דבריו על האיסור להחיות מכשף.

⁴³ כך עולה מציווי ה' לנח להכניס לחיבה מכל מיני בעלי החיים: "ומכל החי, מכל בשר, שנים מכל תביא אל התבה להחיות אתך, וזכר ונקבה יהיו. מהעוף למינהו ומן הבהמה למינה מכל רמש האדמה למינהו שנים מכל יבאו אליך להחיות" (בראשית ו, יט-כ). וראה מדרש הגדול (בראשית ז, ג): "גם מעוף השמים,

האפשרות לבער מן העולם מין ממיני הנבראים. וזה לשון הרמב"ן, בדבריו על איסור כלאיים⁴⁴: "והטעם בכלאים, כי ה' ברא המינים בעולם בכל בעלי הנפשות, בצמחים ובבעלי נפש התנועה, ונתן בהם כח התולדה שיתקיימו המינים בהם לעד כל זמן שירצה הוא יתברך בקיום העולם, וצוה בכוחם שיוציאו למיניהם, ולא ישתנו לעד לעולם, שנאמר בכלום: למינהו (בראשית א, יב; כא, כה). והוא סיבת המשכב שנרביע בהמות זו עם זו לקיום המינין, כאשר יבואו האנשים על הנשים לפריה ורביה. והמרכיב שני מינין משנה ומכחיש במעשה בראשית, כאילו יחשוב שלא השלים הקב"ה בעולמו כל הצורך, ויחפוץ הוא לעזור בכריאתו של עולם להוסיף בו בריות. והמינים בבעלי חיים לא יולידו מין משאינו מינו, וגם הקרובים בטבע שיוולדו מהם, כגון הפרדים, יכרת זרעם, כי הם לא יולידו"⁴⁵.

אף השגחתו של הבורא בעולם נתפרשה כך, שהשגחתו על בעלי החיים, בהבדל מהשגחתו על בני האדם, אינה השגחה פרטית על כל פרט מפרטי הבריאה, אלא השגחה כללית על כל מיני בעלי החיים,

לחיות זרע. להודיע שרחמיו שלהקב"ה על כל ברייתו, ושהוא מחיה את כולן כדי שלא יכטל מין מכל הבריות שבעולם. וכן הוא אומר: ה' למכול ישב (תהלים כט, י), שאף על פי שבא מכול ושיחת כל בשר, לא בטל מין כלל מכל שעלה במחשבה לברות בעולמו, אלא תולדותם למשפחותם הן שאבדו, והמין קיים".

⁴⁴ פירוש הרמב"ן לויקרא יט, יט.

⁴⁵ וכן ראה רמב"ן, תרי"ג מצוות היוצאים מעשרת הדיברות; כתבי רמב"ן, מהדורת שעוועל, כרך ב, עמ' תקמד.

וראה: ירושלמי, כלאיים פרק א, ז: "את חוקותי תשמורו... תוקים שחקתי בעולם מ". והשווה בבלי: קידושין לט ע"א, וסנהדרין ס ע"א. וראה פירוש הרמב"ן לספר ויקרא, שם. אמנם ראה בראשית א, כו: "ורדו בדגת הים...", ושם פסוק כח, ופירוש הרמב"ן, שם, שהובא למעלה, ליד ציוני הערות 3, 5. וראה גם ספר החינוך, מצווה רמד (רמט - במהדרת שעוועל), בדבר איסור הרבעת מין עם שאינו מינו, ומצווה רמה (רנ - במהדרת שעוועל), בדבר איסור כלאיים.

שיתקיימו לעולם. וכך אומר בעל "ספר החינוך" בהסברת מצוות שילוח הקן⁴⁶: "משרשי המצוה, שיתן האדם אל לבו, כי השגחת השם ברוך הוא על כל מיני בעלי חיים בכלל, ועם השגחתו עליהם יתקיימו לעולם, כי השגחתו בדברים – זה קיומן, ועל כן לא יבטל מן המינין לגמרי כל ימי עולם... ועל כן נמנענו מלכלות האילן וענפיו ביחד, לרמז זה".

⁴⁶ ספר החינוך, מצווה רצד (שיג – במהדורת שעוועל). וראה למעלה, הערה 28. והשווה מה שכבר כתב הרמב"ן על מצוות שילוח הקן, בפירושו לדברים כב, ו. וכן ראה: כל בו, סימן קיא, דין הלכות שלוח הקן; ספר העיקרים, מאמר שלישי, פרק יד.

4. בל תשחית

א. איסור השחתה

ביטוי נוסף לזיקה אל הטבע ולשמירתו בכלל, ולאיסור הכללי של השחתה בפרט, אנו מוצאים בהלכה העברית, בציווי "בל תשחית". עניינו של ציווי זה הוא איסור השחתת דבר שיש בו הנאה לבני אדם. איסור זה כולל השחתת כעלי חיים, צמחים, ואפילו עצמים דוממים⁴⁷. דברים מאלפים אנו מוצאים ב"ספר החינוך", בדיון באיסור השחתת אילני מאכל⁴⁸. תחילה הוא מסביר את גדריה של המצוה: "שנמנענו מלכרות האילנות כשנצור על עיר כדי להצר לאנשי העיר ולהכאיב ליבותם, ועל זה נאמר 'לא תשחית את עצה... ואתו לא תכרות'; וכמו כן נכנס תחת זה הלאו, שלא לעשות שום הפסד, כגון: לשרוף, או לקרוע בגד, או לשבר כלי לבטלה". ולאחר מכן הוא מסביר את טעמו של הציווי⁴⁹: "שורש המצוה – ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהידבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה, ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה. וזהו דרך החסידים ואנשי המעשה: אוהבים שלום, ושמחים בטוב הבריות, ומקרבים אותם לתורה, ולא יאכדו אפילו גרגר של חרדל בעולם⁵⁰, ויצר עליהם בכל

⁴⁷ ראה: אנציקלופדיה תלמודית, ערך "בל תשחית"; ג' רקובר, אוצר המשפט, ערך "בל תשחית", חלק א, עמ' 285, וחלק ב, עמ' 278.

⁴⁸ ראה להלן: כריחת עצי פרי.

⁴⁹ ספר החינוך, מצווה תקכט (תקל – במהירות שעוועל).

⁵⁰ וראה שו"ת התעוררות תשובה, חלק ב, סימן קפג, בשאלות: האם עובר על איסור השחתה בפחות משווה פרוטה; והאם עובר על איסור השחתה, כשהרכיב שווה פחות מפרוטה, ואילו איבוד הזמן הכרוך באי השחתה שווה יותר מפרוטה.

אבדון והשחתה שיראו. ואם יוכלו להציל, יצילו כל דבר מהשחית, בכל כוחם. ולא כן הרשעים, אחיהם של מזיקים – שמחים בהשחתת עולם והמה משחיתים את עצמם: 'במדה שאדם מודד – בה מודדין לו' (משנה, סוטה, פרק א, ז), כלומר: בה הוא נדבק לעולם".

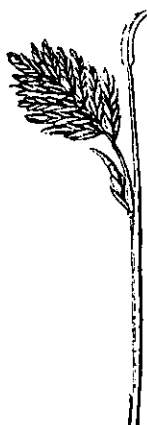
מקורו של הציווי "בל תשחית" הוא באיסור כריתת עצי פרי, שיבואר בסמוך, אלא שהוא מקיף יותר מן האיסור שבהשחתת עצי פרי, והוא כולל איסור השחתת כל דבר שיש בו תועלת⁵¹. כלומר, האיסור כולל גם השחתת רכוש, שהוא פרי יצירתו המלאכותית של האדם, ולא רק את שימור הטבע.

ב. כריתת עצי פרי

במקרא, בספר "דברים", בסוגיית דיני המלחמה שבפרשת שופטים, נאמר: "כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה, לא תשחית את עצה לנרוח עליו גרון, כי ממנו תאכל, ואתו לא תכרות, כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור" (דברים כ, ט). התורה מזהירה כאן, שאף בעת מלחמה, אין להשחית עצי מאכל.

וכך מסביר בעל "הכתב והקבלה"⁵² את טעם האיסור⁵³: "שאינ ראוי לשמש בדבר מן הנבראים אל הפך המכוון ממנו בבריאה. דוגמת אמרם⁵⁴ על פסוק: חרבך הנפת עליה ותחללה (שמות כ, כב) – המזבח נברא להאריך ימיו של אדם, והברזל נברא לקצר ימיו של אדם; אינו בדין, שיונף המקצר על המאריך. כן עץ, המכוון בבריאתו לעשות פירות למאכל בני אדם להחיותם, אין לעשות בו דבר המשחית את האדם ומאבדו".

במדרש ההלכה לספר "דברים", הורחב איסור השחתה גם על ידי

⁵¹ אמנם יש חילוקי דעות בשאלה, אם איסור זה, להבדיל מכריתת עצי פרי, הוא מן התורה או מדרבנן. ראה אנציקלופדיה תלמודית, שם.

⁵² ר' יעקב צבי מקלנבורג, אב"ד קניגסברג, נפטר בשנת הרכ"ה (1865).

⁵³ הכתב והקבלה, דברים כ, יט.

⁵⁴ מכילתא, שמות ב, כב, ורש"י, שמות, שם.

מניעת מים⁵⁵: "לא תשחית את עצה לנרוח עליו גרון – אין לי אלא גרון נכלומר, מן הפסוק למדים, כי רק השחתה בגרון אסורה]. מנין [שאסור] אף למשוך הימנה אמת המים? תלמוד לומר: לא תשחית את עצה – בכל דבר".

בתנ"ך אנו מוצאים, שעם אמצעי הלחימה, נמנים השחתת הקרקע ומניעת המים. בספר "שופטים", בעניין מלחמת אבימלך בשכם, מסופר: "ואבימלך נלחם בעיר כל היום ההוא, וילכוד את העיר, ואת העם אשר בה הרג, ויתוץ את העיר, ויזרעה מלח" (שופטים ט, מה).

בספר "מלכים", מצווה אלישע על דרכי הלחימה במישע מלך מואב: "והכיתם כל עיר מבצר וכל עיר מבחור, וכל עץ טוב תפילו, וכל מעיני מים תסתומו, וכל החלקה הטובה תכאיבו באבנים" (מלכים ב' ג, יט). וכבר עמדו כמה מן הפרשנים⁵⁶ על הסתירה שבין ציווי התורה "לא תשחית את עצה", לבין דברי אלישע.

בספר "דברי הימים" מסופר על סתימת מעיינות בפקודת יחזקיה המלך, במלחמת סנחריב: "וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים. ויועץ עם שריו וגבוריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר, ויעזרוהו. ויקבצו עם רב, ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ לאמור: למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים?" (דברי הימים ב' לב, ב"ד). בסיכום מעשיו, בסוף הפרק, נאמר: "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון... ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו" (שם, ל).

במקורות חז"ל מצינו שתי נוסחאות נוגרות להערכת מעשהו זה של יחזקיהו. נאמר במשנה⁵⁷: "שישה רברים עשה חזקיה המלך. על שלושה הודו לו, ועל שלושה לא הודו לו: ...סתם מי גיחון העליון – ולא הודו לו". ואילו ב"אבות דרבי נתן"⁵⁸, נאמר: "יחזקיהו מלך יהודה

⁵⁵ ספרי, מהדורת פינקלשטיין, פסקה רג.

⁵⁶ ראה רש"י ורד"ק למלכים, שם.

⁵⁷ משנה, פסחים ד, ט.

⁵⁸ אבות דרבי נתן, פרק ב, ד.

עשה ארבעה דברים, והסכימה דעתו לדעת המקום... סתם מי גיחון, שנאמר: והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון... ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו – והסכימה דעתו לדעת המקום⁵⁹. וראה להלן, בפרק שלישי, על אספקת מים וזיהום מקורות המים.

ברמב"ם נפסק להלכה⁶⁰: "אין קוצצין אילני מאכל שחוץ למדינה, ואין מונעין מהם אמת המים כדי שיבשו. שנאמר: לא תשחית את עצה (דברים כ, יט). וכל הקוצץ, לוקה. ולא במצור בלבד, אלא בכל מקום – כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה, לוקה; אבל קוצצין אותו, אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים. לא אסרה תורה אלא דרך השחתה"⁶¹.

לדעה הסוברת שאיסור "בל תשחית" אמור רק בעצי פרי, ואילו השחתה אחרת אסורה רק מדרבנן⁶², נתייחדה השחתת עצי פרי בחומדתה, בכך שאיסורה הוא מן התורה.

השחתת עצי פרי נתפשה בעיני חכמים כעניין חמור כל כך, עד שהעיד האמורא ד' חנינא על בנו⁶³: "לא שכיב שכחת" ברי, אלא דקן תאינתא בלא זמנה". כלומר, לא מת בנו קודם זמנו, אלא על שקצץ עץ תאנה קודם זמנה. חכמינו דאו אפוא בכריתת עצי פרי עניין חמור, אף כשמצד הדין הדבר מותר.

⁵⁹ אבל ראה הסברו של הרב ח' ארנטרובי, עיונים בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים תשל"ח, עמ' מב-מד. וכן ראה: הרב מ"צ נריה, על סתימת מי גיחון העליון, תל אביב תשל"ט.

⁶⁰ רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ו, הלכה ח.

⁶¹ וראה להלן, ליד ציון הערה 197. על גורי ההלכה, ראה: אנציקלופדיה תלמודית, ערך "בל תשחית"; הרב א"י וולדינברג, הלכות מדינה ב, עמ' קפב-קפו; הרב ש' גורן, תודת המועדים, עמ' 236-245: חובת השמירה על המטעים.

⁶² דאה למעלה, הערה 51.

⁶³ בבא קמא צא ע"ב.

⁶⁴ כך הוא כנ"י, וכך הוא במקבילה בבבא בתרא כו ע"א. ובדפוס לפנינו: שיבחת. וברש"י למקבילה בבבא בתרא: "שכחת ברי – כך שמו".

בעלות האדם על העץ, אינה מסמיכה אותו להשחית את העץ. במדרש למדים זאת מן הקדוש ברוך עצמו, שכל העולם בבעלותו, ואף על פי כן התנה את הקמת המשכן בבנייתו מעצי סרק, שאינם עושים פירות, כדי שנלמד ממידותיו. על הפסוק: "ועשית את הקרשים למשכן עצי שטים עומדים" (שמות כו, טו), שואל המדרש, מדוע ציווה הקדוש ברוך הוא לבנות את המשכן מעצי שטים דווקא? והשיב⁶⁵: "לימד הקדוש ברוך הוא דרך ארץ לדורות, שאם יבקש אדם לבנות ביתו מאילן עושה פירות, אומר לו: ומה מלך מלכי המלכים שהכל שלו, כשאמר לעשות משכן, אמר: לא תביא אלא מאילן שאינו עושה פירות, אתם – על אחת כמה וכמה"⁶⁶.

שאלה מעניינת העלו פרשני המקרא על האמור במלך שלמה, שבנה את הכרובים למקדש ואת דלתות המקדש מעצי שמן, שכך מספר המקרא: "ויעש בדביר שני כדובים עצי שמן עשר אמות קומתו" (מלכים א' ו, כג); "ואת פתח הדביר עשה דלתות עצי שמן...". (שם, לא). הרד"ק⁶⁷ מביא את תרגום יונתן, שתרגם עצי שמן כעצי זית, ומעמיד דברים אלה כנוגדים לכאורה איסור השחתת עצי פרי⁶⁸. והוא מיישב סתירה זו באופנים אחדים: או שכרת שלמה עצי זית ישנים שאינם עושים פירות, או שהכוונה היא לעצי ארו, שאף מהם יוצא שמן⁶⁹. הרלב"ג⁷⁰ מביא הסבר נוסף והוא, שהמלך חירם, מלך לבנון, הוא שכרת את העצים, ולא שלמה המלך⁷¹.

⁶⁵ שמות רבה, פרשה לה, סימן ב.

⁶⁶ וראה תורה שלמה, שמות, שם, אות נה, שהביא בשם אחד מן הראשונים, שברא הקב"ה את עצי הסרק, שיהיו קלים וטובים לבנייה יותר מעצי פרי.

⁶⁷ ר' דוד קמחי, מגדולי המדקדקים ומפרשי המקרא בימי הביניים, צרפת, ד"א תתק"ך (1160) בערך – תתקצ"ה (1235).

⁶⁸ פירוש הרד"ק למלכים א' ו, כג.

⁶⁹ השווה תוספות לראש השנה כג ע"א, ד"ה עץ שמן אפרסמון.

⁷⁰ ר' לוי בן גרשום, פילוסוף ומפרש המקרא, ה"א מ"ח (1288) – ק"ד (1344).

⁷¹ פירוש הרלב"ג למלכים, שם.

הרד"ק אף המסתמך על ההלכה המובאת במשנה, מסכת תמיד, האומרת⁷²: "כל העצים כשרין למערכה, חוץ משל זית ושל גפן, אבל באלו רגילין: במורכיות של תאנה, ושל אגוז ושל עץ שמן". כלומר, היו מביאים עצים למערכה דווקא מעצים שאינם עושים פירות. ומכאן הסיק הרד"ק, שהטעם לכך הוא משום האיסור שלא להשחית עצי פרי⁷³.

ג. "כי האדם עץ השרה"

את הזיקה שבין האדם, האלוהים והטבע, ניתן למצוא גם בביטוי המקראי: "כי האדם עץ השדה". משמעויות שונות ניתנו לזיקה זו: גם האדם וגם העץ, הם בריותיו של הקב"ה; גם גידולו של הצומח נתון להשגחה עליונה. וכך מובא במדרש "בראשית רבה"⁷⁴: "אמר רבי סימון: אין כל עשב ועשב שאין לו מזל ברקיע, שמכה אותו, ואומר לו: גדל!". וב"ספרי"⁷⁵ נאמר על המקרא "כי האדם עץ השדה" – "מלמד שחיייו של אדם אינם אלא מן האילן".

חכמים אף השוו את מיתת העץ ליציאת הנשמה מגוף האדם⁷⁶: "ששה קולן הולך מסוף העולם ועד סופו, ואין קולן נשמע, ואלו הן: בשעה שכורתין את עץ האילן שהוא עושה פרי, הקול יוצא מסוף העולם ועד סופו, ואין הקול נשמע... ובשעה שהנשמה יוצאת מן הגוף, הקול יוצא מסוף העולם ועד סופו, ואין הקול נשמע". אמנם אין אנו שומעים את הקולות היוצאים מן האילן בשעת כריתתו, או מן הנפש כשהיא יוצאת מן הגוף, כרם אין הדבר משום שאיננו קיים, אלא משום תדירותו הגבוהה, שהיא מעבר לתחום השמיעה של האדם, אין אזננו קולטת את הקול.

⁷² משנה, תמיד, פרק ב, ג.

⁷³ אבל השיג על הרד"ק, ר' יעקב עמדין (ראה עליו להלן, הערה 95). לדעתו, דברי הרד"ק נאמרו תוך התעלמות מהסבר התלמוד לאיסור, שהוא משום יישוב ארץ ישראל (ולא משום איסור השחתה).

⁷⁴ בראשית רבה, פרשה י, ז. וראה למעלה, ליד ציון הערה 24, והערה 28.

⁷⁵ ספרי, מהדורת פינקלשטיין, פסקה רג.

⁷⁶ פרקי דבי אליעזר, פדק לד. וראה בפירושו הרד"ל, שם.

על יסוד מדרש זה, אומר ר' מנחם ריקאנטי⁷⁷, כי האדם "בהשחיתו"⁷⁸ למטה פוגם למעלה... וזהו: כי האדם עץ השדה – כפשוטו".

ד. איזון בין אינטרסים נוגדים

אחת השאלות הקשות בתחום איכות הסביבה היא שאלת האיזון בין שימור הטבע מצד אחד ובין התועלת שעשויה לצמוח מפגיעה בטבע מצד שני. תועלת זו תיתכן מבחינת נוחות, כגון סלילת כביש באופן המשחית את הנוף; או מבחינה כלכלית, כגון הקמת תעשייה המשחיתה את מקורות המים, או מזהמת את האוויר. כמה מן השאלות שעניינן איזון בין אינטרסים נוגדים עולות בגדר איסור "בל תשחית". עיקר ההגבלה כבר מונח בעצם הביטוי המקראי: "לא תשחית", שפידשו אותו חכמים: "לא"⁷⁹ אסרה תורה אלא דרך השחתה". כלומר, אם התועלת שתצמח מקציצת האילן גדולה מהפסד האילן, אין זו השחתה, אלא תיקון. ובכלל זה, גם כאשר התועלת אינה כלכלית, אלא שהאדם זקוק לה, ואינו יכול לוותר עליה, ואינו יכול להשיגה אלא על ידי קציצת האילן – גם בזה, עדיפה התועלת על פני הפסד.

אופנים אחדים, המפורשים בתלמוד הם: כשדמי קורותיו יקרים מפירותיו⁸⁰; כשהאילן מזיק אילנות אחרים באותה שדה⁸¹; או שהאילן

⁷⁷ מראשוני המקובלים באיטליה בסוף המאה הי"ג ותחילת המאה הי"ד.

⁷⁸ פירוש הריקאנטי על התורה, פרשת שופטים. וראה ילקוט מעם לועז, דברים, פרק יז.

⁷⁹ רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ו, הלכה ת; הובא למעלה, ליד ציון הערה 60. ראה בבא קמא צא ע"ב, ורש"י, שם, ד"ה ואם היה מעולה בדמים. את ההיתר, כשרמי הקורות הם יותר מדמי הפירות, מסביר הנצי"ב מוולוז'ין בכך, שבצעף זה, הקורות "הן המה הפירות ותכלית האילן" (שו"ת משיב דבר, חלק ב, סימן נו).

⁸¹ ראה בבא קמא צב ע"א. טעם מעניין להיתר לקצוץ אילן המזיק לאילנות אחרים, ניתן תוך היקש לדין "רודף", שמצילים את הנרדף בנפש הרודף. ויש שהתנו גם כאן את ההיתר בכך, שהאילנות הניזוקים טובים מן האילן המזיק. וכך פסק הלכה בשולחן ערוך הרב, הלכות שמירת גוף ונפש ובל תשחית, טו.

מזיק בשדה אחרים⁸². וזה לשון הרמב"ם⁸³: "אכל קוצצין אותו, אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדות אחרים, או מפני שדמיו יקרים. לא אסרה תורה אלא דרך השחתה". כן למדו חכמים מדקדוק המקראות, אופנים אחדים של היתר בעת מלחמה: כריתת אילנות פרי מותרת לצורך בניית מצור, כשאינן כנמצא אילן סרק⁸⁴. ואף כשיש אילנות סרק, יש שהתירו כריתת אילנות פרי, כשהם שווים פחות מאילנות הסרק⁸⁵.

הדמב"ן⁸⁶ הציע אופנים נוספים, שבהם מותר לקצוץ אילנות בשעת מלחמה: כשהעצים משמשים מחסה לאויב, או שהאויב ניזון מפירותיהם, או שהאויב מנצל את האילנות לצורך קורות.

הרמב"ם⁸⁷, כשהגדיר את האיסור, הדגיש: "שהזהירנו מהשחית האילנות, כשנצור על עיר, כדי להצר לאנשיה ולחכאיב להם". ולכאורה, משתמע מדבריו, שבאופנים שמדבר בהם הדמב"ן, הדבר אסור⁸⁸.

יש שהתירו לקוץ אילן לצורך מקומו, או כדי לבנות בית במקומו⁸⁹.

⁸² ראה בבא בתרא כו ע"א. הטעם לכך הוא, ש"היוק הבריות דוחה האיסור שכזה" (שו"ת משיב דבר, שם).

⁸³ רמב"ם, שם.

⁸⁴ בבא קמא צא ע"ב, לפירוש רש"י.

⁸⁵ ראה שיטה מקובצת לבבא קמא, שם.

⁸⁶ רמב"ן, הוספות לספר המצוות, מצוות עשה, ו; וכן בפירושו על התורה, דברים כ, יט.

⁸⁷ ספר המצוות, מצוות לא תעשה, נו; ובעקבותיו בספר החינוך, מצווה תקכט (תקל – במהדורת שעוועל). וראה השגת הרמב"ן על ספר המצוות, שם.

⁸⁸ בדבר שיטות הרמב"ם והרמב"ן, ראה הכתב והקבלה, דברים כ, יט. וכן ראה: הרב א' שרמן, "עקרונות הלכתיים במוסר מלחמה", תחומין ט (תשמ"ח), עמ' 231; הרב ז' ברלין, "באיסור כל תשחית", זכר אבות, לזכרו של ר' אלכסנדר זיסקינד שחור, תל אביב תשנ"ג, עמ' 135-139.

⁸⁹ פסקי הרא"ש, בבא קמא, פרק ח, סימן טו. וכן ראה: טורי זהב, שולחן ערוך, יורה דעה, סימן קטז, ס"ק ו; שו"ת צמח צדק, סימן מא; שו"ת שאילת יעבץ, חלק א, סימן עו; שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן קב.

אמנם יש שערערו על היתר זה⁹⁰. ברם אין דבר זה מותר, אלא כאשר "רווח הקציעה יותר מהפירות"⁹¹.

כן התירו לקצוץ אילן המאפיל על ביתו. ר' יאיר חיים בכרך⁹² נשאל⁹³ "על דבר אילן אפרסקים, שעלה מאליו בחצירו, ומאפיל עליו חלונו, אי שרי למקצייה [=אם מותר לקצוץ אותו]?" ועל כך השיב: "פשוט דשרי [=שמותר]: דכל שהוא לצורכו – מותר... ולא אסרה תורה רק ררך השחתה, בלי צורך. אי נמי, בצורך ואפשר לו להספיק צורכו באילני סרק..."

ועוד הוא מבסס את דבריו להלן על דברי התלמוד, ולפיהם אם אילן המאכל מחליש את טעם פירותיו של אילן החשוב ממנו, מותר להכריחו. ואם כן, מכל שכן כשהאילן פוגע בכך שהוא מאפיל, שהרי חוש היזק הראייה הוא תדיר, ויש בו הקפדה גדולה יותר.

ואף על פי כן הוא אומר, שנראה לו: "אם אפשר לו לתקן היזקו בקציצת קצת ענפיו המאפילים עליו, לא יקצצו; אף על פי שבהמשך השנים, חוזרים וגדלים, ויצטרך לחזור ולטרות, משום טרחו כל דהו [=כל שהוא] לא נתיר מה שהוא סכנה עם לא תעשה דאורייתא". ועל כל פנים, כל שיכול למעט בקציצה – ימעט. ולכן, אם די בקציצת הענפים, לא יקצוץ את הגזע⁹⁴.

ר' יעקב עמדין⁹⁵ כתב, שגם אם מן הדין מותר, אין זו מידת חסידות.

⁹⁰ ראה שו"ת בית יעקב, סימן קמ. וכן דאה שו"ת משיב דבר, שם, שלא התירה תורה אלא בתועלת שחצמח מן האילן, ולא בתועלת שתצמח כתוצאה מסילוק האילן. ומסקנתו היא, שאין להתיר, אלא אם כן גהנה ממקום האילן מיד עם קציצתו, אבל לא על מנת לבנות בית במקום האילן.

⁹¹ שו"ת חתם סופר, שם.

⁹² מחכמי אשכנז המובהקים, שצ"ח (1638) – תס"ב (1701).

⁹³ שו"ת חוות יאיר, סימן קצה.

⁹⁴ ראה גם שו"ת שבות יעקב, חלק א, סימן קנט; וראה עוד בעניינים אלה: שו"ת יד הלוי, לר' יצחק דוב הלוי במברגר, חלק א, יורה דעה, סימנים מה-מו; שם, חלק ב, סימנים לה-לו; שו"ת זכר שמחה, לבנו ר' שמחה הלוי במברגר, סימנים ק, רבג; שו"ת יביע אומר, חלק ה, יורה דעה, סימן יב.

⁹⁵ מגדולי החכמים ברורו, בנו של ר' צבי אשכנזי, היחכם צבי. תנ"ח (1698) – תקל"ו (1776).

אף יש צד סכנה בדבר, כדברי ר' חנינא, שלא מת שכחת בנו, אלא מפני שקצץ תאנה בלא זמנה⁹⁶.

ר' יעקב עמדין נשאל בדבר האפשרות לקצוץ גפן הנטועה לצד בית הכנסת, כדי שיהיה אפשר להרחיב את בית הכנסת⁹⁷: "הנה בית הכנסת שלנו קטון מהכיל, ואי אפשר להגדילו רק מצד מזרח. ובאותו צד גפן נטוע, וצריך לקוץ אם יתגדל הבית הכנסת. ומעתה יורנו מורנו, אם יש לצדד להתיר לקוץ עץ מאכל בשביל הרחבת בית הכנסת?".

לאחר שהוכיח, שמצד הדין אין איסור ברבר, אף על פי כן, לאור הסכנה הכרוכה בקציצת אילנות פרי, הוא מציע דרך לעקירת העץ בלא חשש, והיא על ידי נטיעת העץ במקום אחר: "שאם אף על פי שעוקרין הגפן ממקומה, עדיין היא חיה, ויכולין לנטעה במקום אחר, אין כאן בית מיחוש לעולם. דפשיטא אין זו קציצה. ולא נאסרה כלל בשום אופן, שהרי היא כנטועה במקומה"⁹⁸.

ועוד הוסיפו, שראוי שלא לקצוץ עץ פרי, מחשש סכנה, מצד אזהרת ר' יהודה החסיד⁹⁹.

איסור "בל תשחית" נתייחד אפוא בתומרות, ביחס לשאר איסורי תורה, גם מצד הסכנה שהזכרה למעלה¹⁰⁰, וגם בזה שכאן אסרה תורה אפילו בדרך של "גרמא", כגון על ידי מניעת מים מאילן, כדי שייבש¹⁰¹.

⁹⁶ בבא קמא צא ע"ב; ראה למעלה, ליר ציון הערה 63.

⁹⁷ שו"ת שאילת יעבץ, שם.

⁹⁸ ראייה לכך הוא מביא מהלכות ערלה, באילן שנעקר והסלע עמו, שאם האילן יכול לחיות – פטור מערלה.

⁹⁹ צוואת רבי יהודה החסיד, סימן מה.

¹⁰⁰ לדבר הסכנה נודעת משמעות גם לעניין ספק איסור; שאף אם נאמר, שמצד האיסור, הספק מותר, על כל פנים, כיוון שהסכנה תמורה מאיסור, בספק סכנה – יש להחמיר.

¹⁰¹ ראה רמב"ם, שם: "אין מונעין מהם אמת המים כדי שיבשו". וכן ראה שו"ת מהרש"ם, חלק א, סימן כב. וראה הכתב והקבלה, לדברים כ, יט, האומר שכך מדוקדק גם מלשון המקרא: "לא אמר בקיצור לא תרח עליו גרון, להורות שאין האיסור לבד כנדיחת גרון, שהוא בפועל ממש בידיים, כי גם גרם ההשחתה אסור. וכדאיתא ב'ספרי', שאסור למשוך המים מעץ מאכל כדי ליכשו, למעט בו המחיה ליושבי המצור".

5. גידול בהמה דקה בארץ ישראל

תקנה המוכאת במשנה¹⁰², קובעת ש"אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל, אבל מגדלין בסוריא ובמדברות של ארץ ישראל"¹⁰³. אבל על בהמה גסה לא נגזרה הגזרה¹⁰⁴: "ואף על פי שאמרו: אין מגדלין בהמה דקה – אבל מגדלין בהמה גסה, לפי שאין גוזרין גזרה על הצבור, אלא אם כן רוב צבור יכולין לעמוד בה. בהמה דקה – אפשר להביא מחוצה לארץ, בהמה גסה – אי אפשר להביא מחוצה לארץ". את האיסור לגדל בהמה דקה בארץ ישראל, מסביר רש"י¹⁰⁵: "משום ישוב ארץ ישראל"¹⁰⁶, שמבעיר [=מלחך ואוכל] את השדות; וכל שדות ארץ ישראל – שתמן דישראל"¹⁰⁷.

¹⁰² משנה, בבא קמא ז, ז.

¹⁰³ על תקופת קביעתה של תקנה זו ועל הנסיבות שהביאו לכך, ראה: א' גולאק, "על הרועים ומגדלי בהמה דקה בתקופת חורבן בית שני", תרביץ יב (תש"א), עמ' 181-189; ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק א, עמ' 173-178; ושם, בנספחות, בעמ' 359, מביא אלון בתובת מן המאה השלישית לפני הספירה, שנמצאה בהרקליאה, דרומית לנקסוס (באיי הים האגאי), בדבר איסור גידול בהמה דקה מטעמי שמירת הקרקע והאילנות; י' בער, "היסודות ההיסטוריים של ההלכה", ציון יז (תשי"ב), עמ' 40-41; י' כהן, פרקים בתולדות תקופת התנאים, ירושלים תשל"ח, עמ' 99 ואילך.

¹⁰⁴ בדיותא, בבא קמא עט ע"ב. וראה צ"א שטיינפלד, "ציבור ורוב ציבור בתקנות בית דין", סיני פה (תשל"ט), עמ' קסו, בדבד השוואת נוסח הברייתא לנוסח התוספתא.

¹⁰⁵ רש"י לבבא קמא עט ע"ב, ד"ה אין מגדלין.

¹⁰⁶ וכן ראה דברי "כפתור ופרח", המובאים להלן, נספח א.

¹⁰⁷ אמנם הדמב"ם, הלכות נזקי ממוץ, פרק ה, הלכות א"ב, מטעים את התקנה, "מפני שאסור לאדם להזיק ולשלם מה שהזיק; אפילו לגרום הנזק – אסור.

על חומרתו של איסור זה, מצביעים הסיפורים המובאים בתלמוד¹⁰⁸:
 "מעשה בחסיד אחד, שהיה גונח מלבו, ושאלו לרופאים, ואמרו: אין
 לו תקנה עד שינק חלב רותח משחרית לשחרית. והביאו לו עז,
 וקשרו לו בכרעי המטה, והיה יונק ממנה משחרית לשחרית. לימים
 נכנסו חבריו לבקרו. כיון שראו אותה העז קשורה בכרעי המטה, חזרו
 לאחוריהם, ואמרו: לסטים מזויין בביתו של זה, ואנו נכנסין אצלו!
 ישבו ובדקו, ולא מצאו בו אלא אותו עוון של אותה העז. ואף הוא,
 בשעת מיתתו, אמר: יודע אני שאין בי עוון, אלא עוון אותה העז,
 שעברתי על דברי חברי"¹⁰⁹.

ועוד¹¹⁰: "אמר רבי ישמעאל: מבעלי בתים שבגליל העליון היו
 בית אבא, ומפני מה חרבו? שהיו מרעין בחורשין, ודנין דיני ממונות
 ביחיד. ואף על פי שהיו להם חורשין סמוך לבתיהם, שדה קטנה היתה,
 ומעבירין דרך עליה".

בתקופת התלמוד, הורחבה תחולת התקנה גם לבבל¹¹¹: "אמר רב
 יהודה אמר רב: עשינו עצמנו בככל כארץ ישראל לכהמה דקה".
 ר' יוסף קארו פוסק ב"שולחן ערוך", כי בזמנו, שאין מצויין שדות
 לישראל בארץ ישראל, אין התקנה קיימת¹¹²: "והאידנא [=עתה], שאין
 מצוי לישראל בארץ ישראל שדות, נראה דשרי [=שמותר]".
 היום, שרוב הקרקעות בארץ ישראל הן בידי ישראל, מתעוררת
 השאלה, האם חזרה לתוקפה התקנה, האוסרת גידול בהמה דקה בארץ

לפיכך אסרו חכמים לגדל בהמה דקה וחיה דקה בארץ ישראל במקום השדות
 והכרמים, אלא ביערים ובמדברות שבארץ ישראל".

¹⁰⁸ בבא קמא פ ע"א.

¹⁰⁹ וראה בית הבחירה, לר' מנחם המאירי, לב"ק שם: "אף על פי שבמקום פקוח
 נפש, הותרו האסודין להתדפא בהם, דכר שנאסר מכח תקנה ומחשש פסידת
 אחרים, ראוי להתמיד בה ביותר". וראה מאמרו של הרב י"מ חול"פ, "בדין אין
 מגדלין בהמה דקה בא"י", אור המזרח יז (תשכ"ח), עמ' 22-25.

¹¹⁰ ב"ק, שם.

¹¹¹ ב"ק, שם.

¹¹² שולחן ערוך חו"מ, סימן תט, סעיף א. וראה אנציקלופדיה תלמודית ב, עמ'
 ש, ערך "בהמה דקה".

ישראל? נרחיב בעניין זה בנספח א¹¹³: גידול בהמה דקה בארץ ישראל בזמננו.

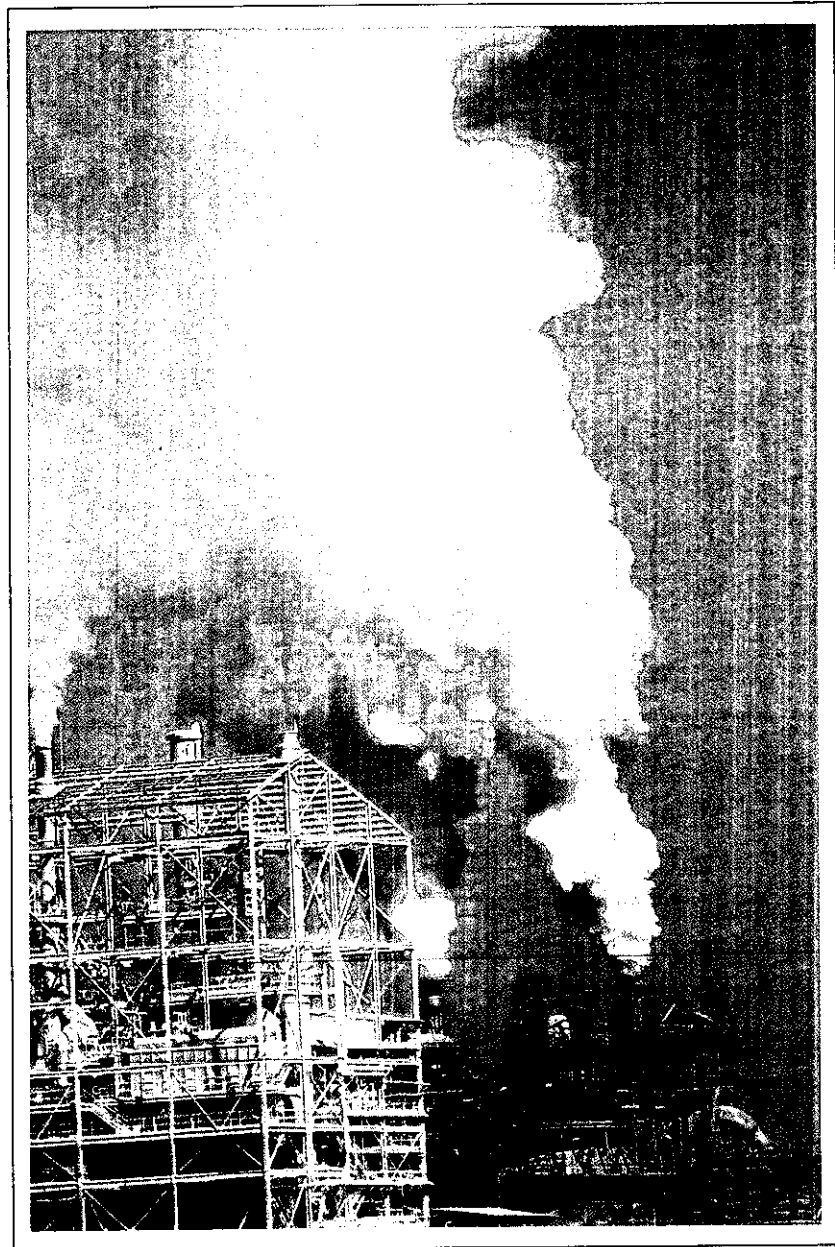
¹¹³ וראה עוד בעניין גידול בהמה דקה בארץ ישראל, נ' רקובר, אוצר המשפט, חלק א, עמ' 286; חלק ב, עמ' 278.

פרק שלישי

זיהום הסביבה

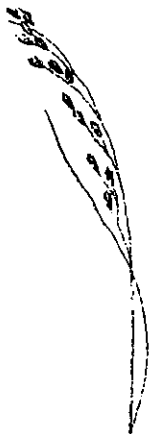
1. רשות הרבים

"קידרא דבי שותפי, לא חמימא ולא קרירא"¹¹⁴ – סיר בישול של שותפים, אינו חם ואינו קד. רשות הרבים היא בבחינת "קידרא דבי שותפי", שהרי אינה שייכת לאדם מסוים. משום כך יש לזיהום סביבתי קשר אמיץ עם רשות הרבים. לא זו בלבד שרשות הרבים שייכת לרבים, אלא היא גם משרתת את הרבים, ולפיכך פגיעה ברשות הרבים חמורה אף מפגיעה ברשות היחיד. כאן לא רק הפרט נפגע, אלא נפגע הציבור כולו.

מצד שני, דברים המהווים מפגע כאשר הם בזיקה לרשות היחיד, עשויים שלא להוות מפגע כאשר הם ברשות הרבים, משום שרשות הרבים, במובנה הרחב, היא אותה רשות הכוללת ימים ומדברות ושטחים נרחבים המרוחקים ממקומות יישוב, וממילא מידת הפגיעה במקומות אלה היא לעתים רבות מזערית. לאמיתו של דבר, זהו גם האינטרס של הציבור בכללו, שפסולת ושפכים לא יישארו ברשותו של הפרט, לא יכערו את רשותו, ולא יפיצו ריחות גם מעבר לסביבתו.

משום כך, אין טעם בהטלת איסור כולל על שימוש ברשות הרבים, אלא די בקביעת גדרי האסור והמותר. גדרים אלה יכולים להיות במובן הגיאוגרפי: היכן להתיר והיכן לאסור. הם יכולים להיות גם במובן הזמן: אימתי להתיר ואימתי לאסור. וכמובן הם יכולים להיות קשורים לטיב הפסולת, תוך הבחנה בין פסולת שאינה מזיקה לבין פסולת מזיקה (כגון: פסולת תעשייתית, העשויה לזהם את הנהרות; או פסולת שמן אוניות, המזהמת את הים ואת החופים), וכן תוך הבחנה בין פסולת מתכלה לבין פסולת שאינה מתכלה.

¹¹⁴ בבא בתרא כד ע"ב. וראה להלן, הערה 279.

במבוא הבאנו את המעשה כמי שסיקל אבנים מרשותו לרשות הרבים¹¹⁵, ולאחר מכן נתקל באותן אבנים, ואז הבין את מה שאמר לו אותו חסיר: "מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך?". כלומר, החסיד הצליח להביא לשינוי ערכים בתודעתו של אותו אדם ביחסו לרשות הרבים. הוא גרם לו להבין, כי מה שבעיניו הוא רשות "שלו", עשוי להיות "אינו שלו", ואילו הרשות שכביכול "אינה שלו" היא בעצם "שלו", שהרי גם הוא נזקק לאותה רשות, ובסופו של דבר, הסבת נזק לרשות זו היא הסבת נזק לעצמו. רשות הרבים היא אפוא מקום שאינו הפקר, שיעשה בו כל אחד ככל העולה על רוחו.

כרם איסור סיקול אבנים מרשות היחיד לרשות הרבים, אינו רק בגדר עצה טובה. כבר בתלמוד נקבע מעשה זה כדבר שאסור לו לאדם לעשותו¹¹⁶: "תנו רבנן: לא יסקל אדם מרשותו לרשות הרבים". הרמב"ם מונה איסור זה בין המגבלות המוטלות על האדם בשימוש ברשות הרבים¹¹⁷: "לא יסקל אדם מרשותו לרשות הרבים. ואין עושין חלל תחת רשות הרבים, ולא בורות, ולא שיחין ולא מערות. ואף על פי שהעגלה יכולה להלך על גביהם והיא טעונה אבנים, שמא תפחת מלמטה שלא מדעתו. והחופר בור לצרכי רבים – מותר". אמנם יש מעשים שעניינם זהירות מגרימת נזק לרבים, שאינם מגיעים לכדי חיוב משפטי, והם נשארו בגדר מעשה חסידות¹¹⁸. הרמב"ם מביא מעשים אלה בהלכות נזקי ממון¹¹⁹: "חסידים הראשונים היו מצניעין את הקוצים ואת הזכוכיות בתוך שדותיהם בעומק שלשה טפחים בארץ, כדי שלא תעלם המחרשה; ואחדים שורפים אותם באש; ואחרים משליכים אותם לים או לנהר, כדי שלא יזוק בהם אדם".

¹¹⁵ ראה למעלה, ליד ציון הערה 14.

¹¹⁶ בבא קמא נ ע"ב.

¹¹⁷ רמב"ם, הלכות נזקי ממון, פרק יג, הלכה כג. מקור הלכות אלו הוא בתלמוד, בבא קמא נ ע"א-ע"ב.

¹¹⁸ ראה בבא קמא נ ע"א.

¹¹⁹ רמב"ם, הלכות נזקי ממון, פרק יג, הלכה כב.

אלה, לרבות קביעת סנקציות כנגד העבריינים. וכך מובא בתקנות שכונת "זכרון משה" בירושלים, שנוסרה בשנת תרס"ה (1905)¹²³: "אחרי שנעשו הדרכים, אין מתירים ליחיד הבא לבנות ברשות להניח אבנים ועפר או לסתת אבנים ברשות הרבים, כל זמן שלא השליש ביד הועד לפחות סך ששים פראנק במזומנים, שיהיו מונחים בידו עד שינקה היחיד את רשות הרבים תכף בגמרו בנינו, וישיבנה סלולה ומתוקנת כמו שהיתה מבלי שום מגרעת. ואם לא יעשה זאת במשך שבועים מיום גמרו בנינו, אבד כל זכותו על הסך שהשליש, והכסף נכנס לקפת החברה. ובכל אופן, אין לשום חבר להשתמש ברשות הרבים באופן כזה למשך זמן יותר משלושה חדשים"¹²⁴.

יש שהרחיבו את זכות היחיד על חשבון זכות הרבים ברשות הרבים, ואף זאת מכוח תקנה, כדי לאפשר לבני ארם שימושים מועילים ברשות הרבים. כך, למשל, מובא בברייחא, במסכת בבא קמא¹²⁵: "ר' יהודה אומר: בשעת הוצאת זבלים, אדם מוציא זבלו לרשות הרבים, וצוברו כל שלשים יום, כדי שיהא נישוף ברגלי אדם וברגלי בהמה, שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ".

רשות הרבים בארץ ישראל זכתה לתשומת לב מיוחדת. התלמוד, בסוף מסכת כתובות¹²⁶, כשהוא מונה את שבחיה של ארץ ישראל, מספר על ר' חנינא, שהיה "מתקן מתקליה". ופירש רש"י¹²⁷: "משוה ומתקן מכשולי העיר מחמת חיבת הארץ, שהיתה חביבה עליו, ומחזור שלא יצא שם רע על הדרכים"¹²⁸.

¹²³ תקנות החברה זכרון משה, ירושלים תרס"ז, מתוך: ב' קלוגר, ירושלים שכונות סביב לה, ירושלים תשל"ט (מכאן ואילך: קלוגר), עמ' 159-162.

¹²⁴ השוה: חוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961, האוסר גרימת רעש, ריח וזיהום האוויר. וכן ראה: חוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות), התשנ"ב-1992.

¹²⁵ בבא קמא ל ע"א. וראה י' פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים – תל אביב תשכ"ג, עמ' 102.

¹²⁶ כתובות קיב ע"א.

¹²⁷ רש"י לכתובות, שם, ד"ה מתקן מתקליה.

¹²⁸ וראה להלן, ליד ציון הערה 180.

נימוק חדש לתיקון הדרכים, משום בריאות הציבור, מובא בהחלטת ועד שכונת "מאה שערים", שנוסדה בשנת תרל"ד (1874). בהודעתו קובע הוועד, כי¹²⁹ "ריצוף כל הרחובות של השכונה באבנים, דבר זה חשוב מאד לבריאות, כי מקור כל החיידקים הוא רק בהעפר, וכיחוד על ידי הביצות הנעשות בעפר על ידי מי הגשמים והשופכין". נפנה עתה לדון בתחומים אחרים שבזיהום סביבתי.

תקונים בשכונת מאה שערים. – ועד

השכונה מאה שערים מוציא כעת אל הפועל תקון יקר וחסוב מאד בשכונה זו והוא, רצוף כל הרחובות של השכונה באבנים, דבר זה חשוב מאד לבריאות כי מקור כל החיידקים הוא רק בהעפר, וכיחוד ע"י הביצות הנעשות בהעפר על ידי מי הגשמים והשופכין. הועד פירסם כעת גם מודעות להרוי השכונה שיוותרו בנקיטת הרחובות.

¹²⁹ תיקונים בשכונת מאה שערים, מתוך: קלוגר, עמ' 29.

בין מדרגות אחרות ובין מדרגה אחת, בין בדרגים הרחבות ובין בדרגים הצרות; ועל כל חבר לסדר את הכניסה לנחלתו כאפן כי תהייה המדרגות כלן כחודך רשותו. ופי שעובר על זה הורסים את המדרגה או את המדרגות, וההוצאות הן על חשבונו.

§ 6. אין פותחים פי בור ולא פתח בית הכסא או חלונו לרשות הרבים, ומי שעובר על זה יסתמו פתחו או חלונו בבנין וההוצאה על חשבונו.

§ 7. אחרי שנעשו הדרגים אין מתירים ליחיד הבא לבנות ברשות להניח אבנים ועפר או לסתת אבנים ברשות הרבים, כל זמן שלא השליש ביד הועד לפחות סך ששים פראנק במננים, שיהיו מנחים בידו עד שינקה הוחד את רשות הרבים תכף בנמרו בנינו, וישיבנה סלולה וסתקנה כמו שהייתה סכלי שום מגרעת. — ואם לא יעשה זאת במשך שבועים מיום נמרו בנינו, אבר כל זכותו על הסך שהשליש, והכסף נכנס לקפת החברה. — ובכל אפן, אין לשום חכה להשתמש ברשות הרבים כאפן כזה למשך זמן יותר משלשה חדשים.

ה. תשלומים וקבלות.

§ 1. יחיד הבא לבנות אחר כלות הקפת הבנינים העקריים בנינים נוספים, עליו לתת לקפת החברה אחר למאה מהוצאות הבנין.

§ 2. יחיד הבא למכר חלקו לאחר (עפ"י הרשום בסעיף 14 משטר החוזה עם הועד בלנדון), עליו לתת לקפת החברה סך חצי למאה מסכום המכירה, והועד המקומי בצרוף קרישה הועד מלנדון מאשרים את המכירה ורושמים בפנקס החברה את שם החבר החדש, אחרי חתמו על גסח החוזה עם הועד שבלנדון ועל התקנות האלה.

§ 3. יחיד הבא למשכן חלקו לאחר עליו לתת לקפת החברה $\frac{1}{2}$ למאה מסכום הלוואתו, והועד קאשר את המשכנתא ורושמה בפנקס החברה, ואם כבוא זמן הפרעון נמנע החבר מלשלם חובו, יסתדל הועד למכר נחלתו למוכר בעינו ולשלם להסלוח את חובו, קרן ופרות.

§ 4. על קבלת כספים לקפת החברה מצד החברים יחתמו שנים מחברי הועד הזמני וקרישה הועד מלנדון, ויקימוה כחותם הועד.

תקנות שכונת "זכרון משה", ירושלים תרס"ז: איסור על קלקול רשות הרבים באבנים ועפר.

על פי התנאים האלה ועל פי כל דברי החוזה עם הועד שבלנדון נכנס
 ונתקבל לחבר בחברת "זכרון משה" ה"ל... *החברות האלה הן*
 לחלק הקרקע מספר 82... *ועל הקרקע מספר 82*
 וקבל עד היום על חשבון הלוואה הועד, מזכרת השר משה מנמפיורי
 שבלנדון סך

וה' הבוחר כציון ובירושלם יושיע ציון ויבנה ערי יהודה ואוהבי שמו
 ישכנו בה.

ובאנו עה"ח אנחנו חברי הועד הרשומים בשם החוזה עם הועד, מזכרת
 השר משה מנמפיורי" שבלנדון, בעה"ק ירושלם ת"י.
 ביום ל' לחדש שבט תר"ל

נאם *הספר' ונאט' נאם*
 נאם *נאם*
 נאם *נאם*
 נאם *נאם*

לאשר את קבלת ה... *החברות האלה הן*
 הנזכר בתור חבר לחברת, זכרון משה" כאתי גם אנכי עה"ח כחדש ובשנה ה"ל.

נאם
 מרשה הועד

מזכרת השר משה מנמפיורי

אנכי הנכנס אל החברה, זכרון משה" הנני מקבל עליו ועל כאי כחי
 בקגו"ש כל הכויכ לעיל מראש ועד סוף הן, בהתווה עם הועד שבלנדון הן
 בהקנות החברה שתקני פה, *החברות האלה הן*
 ולראיה כאתי עה"ח ביום... לחדש שבט... שנת ה'תת"ל
 פעה"ק ירושלם ת"י.

נאם *אויסקר אוהן הכתן*

וה' פה

2. ערך הניקיון

אחד המקורות לחשיבות שמירת הניקיון וההיגיינה נמצא בדעת ר' יוסי, המובאת ב"תוספתא", בסוף מסכת בבא מציעא¹³⁰: "מעייין של בני העיר... חיי אחרים וכביסתן נוהבירה היא בין שימוש במים לחיי אחרים או לכביסתן – חיי אחרים קודמין לכביסתן. רבי יוסי אומר: כביסתן קודמת לחיי אחרים". הגמרא מסבירה את טעמו של ר' יוסי¹³¹: "ערכוביתא דמאני מתיא לידי שעמומיתא". כלומר, "כשיש¹³² בכגדיו ערכובית של זוהמא, שאינו מכבסן תמיד, ולובשן כשהן מזהמין, מביאו לירי שעמום ותמהון לב". ופירש רש"י¹³³: "שעמומיתא – שגעון". כביסתן קודמת אפוא לחיי אחרים, משום שיש בכך משום חיי נפש¹³⁴ (היינו הנאה לאדם, אבל כרוך שאין מדובר כאן בסכנת נפשות¹³⁵).

ועוד מובא במסכת שבת, בשמו של ר' יוחנן¹³⁶: "כל תלמיד חכם שנמצא רכב על בגדו – חייב מיתה, שנאמר: כל משנאי אהבו מות

¹³⁰ תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, בבא מציעא, פרק יא, הלכות לג'לה; מובאת במסכת נדרים פ ע"ב. הנוסח שלפנינו, לפי המובא בנדרים.

¹³¹ נדרים פא ע"א.

¹³² ר"ן לנדרים, שם, ד"ה דמאני.

¹³³ רש"י לנדרים, שם, ד"ה לידי שעמומיתא.

¹³⁴ וראה גם בהמשך דברי הגמרא בנדרים, שם, על חשיבות הניקיון.

¹³⁵ ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, לעמ' 127, לעניין המובא בתוספתא, בדעתו של ר' יוסי, שאף "בהמתן קודמת לחיי אחרים". אבל ראה רש"י לנדרים, שם, שכתב: "ואף חיי אחרים חלויים בו". ויש לפרש אף את דבריו באופן זה.

¹³⁶ שבת קיד ע"א.

(משלי ח, לו). אל תקרי: משנאי, אלא – משניאי. ופירש רש"י¹³⁷: "חייב מיתה – שצריך להיות חשוב והגון לכבוד תורתו. משניאי – שממאסין עצמן בעיני הבריות, והבריות אומרים: אוי להם, ללומדי התורה, שהם מאוסים ומגוונים. נמצא זה משניא את התורה"¹³⁸. וב"פלא יועץ", לר' אליעזר פאפו¹³⁹, כתב¹⁴⁰: "וכל אדם יעשה עצמו תלמיד חכם לענין זה".

על חשיבות הניקיון בחיי הפרט, ועל הזיקה שבין כבוד האדם וכבוד הבורא, אנו למדים מן הברייתא¹⁴¹: "רוחץ אדם פניו ידיו ורגליו בכל יום בשביל קונו, משום שנאמר: כל פעל ה' למענהו (משלי טז, ד)". ופירש רש"י¹⁴²: "בשביל קונו – לכבוד קונו, דכתיב: כי בצלם אלוהים עשה [את האדם] (בראשית ט, ו). ועוד, דהרואה בריות נאות, אומר: ברוך שככה לו בעולמו"¹⁴³.

אף את איסור אכילת החזיר, מטעים הרמב"ם במניעת הטינוף הכרוך בגידולו¹⁴⁴.

¹³⁷ רש"י לשכת, שם, ד"ה חייב מיתה, וד"ה משניאי.

¹³⁸ וראה רמב"ם, הלכות דעות, פרק ה, הלכה ט.

¹³⁹ נפטר בשנת תקפ"ד (1824).

¹⁴⁰ פלא יועץ, ערך "נקיות", בסופו.

¹⁴¹ שבת נ ע"ב. והשווה תוספתא, ברכות, פרק ד, הלכה א. וראה תוספתא כפשוטה, שם (לעמ' 18).

¹⁴² רש"י לשכת, שם, ד"ה בשביל קונו.

¹⁴³ ראה ברכות נח ע"ב. וראה להלן, ליד ציון הערה 258.

¹⁴⁴ ראה מורה נבוכים, חלק ג, פרק מח, שם מדבר הרמב"ם בגנות הלכלוך בכלל, אגב הסברתו את איסור אכילת החזיר: "שמאסתו התורה מחמת רבוי טנופו, ושהוא ניזון מטנופים. וכבר ידעת הקפדת התורה על ראיית הלכלוכים אפילו במרבר במחנה, כל שכן בתוך הערים. ואלו היינו מגדלים חזירים למזון, היו נעשים השווקים ואף הבתים מטונפים יותר מבית הכסא, כמו שאתה רואה בארצות הפרנג' עתה" (לפי תרגומו של ר"י קאפח). וראה א' שושן, "הרמב"ם על בריאות העם ויחסי ציבור בשבילי הרפואה ההומנית והוטרינרית", קורות ה (תשל"ב), עמ' 829-836.

יש לציין, שבית הכיסא הוא אחד הנזיקין שאפשר לתבוע את הרחקתם, והוא נכלל בין הנזיקין החמורים, שהחזקה אינה מועילה בהם (ראה בבא בתרא כג ע"א, ולהלן, ליד ציוני הערות 202, 243).

בתקנון השכונות בירושלים החדשה שמחוץ לחומות, יש סעיפים אחדים בדבר חובת שמירת הניקיון, לא רק ברשות הרבים אלא אף ברשות היחיד. החלוצים בקביעת ההוראות בתקנון היו מייסדי "משכנות שאננים", השכונה הראשונה שנבנתה מחוץ לחומות ירושלים, בשנת תר"ך (1860). וזה לשון התקנון¹⁴⁵:

"ה. כל איש ואיש מיושבי משכנות שאננים יצוה על עושי רצונו לטהר את ביתו בכל יום ויום מכל אשפה ומכל דבר אשר איננו טהור, גם להזות מים טהורים על פני רצפת חדרי ביתו לכל הפחות פעם אחת ביום.

ו. כל איש ואיש מיושבי משכנות שאננים יצוה על אנשי ביתו לבלתי השלך כל אשפה לפני הבית חוצה, ויטהרו את כל המקומות סביב למשכנותם, וישליכו האשפה למקום המוכן לו, ויכסו אותו תיכף ומיד...

יב. בית הטבילה ומקוה המים צריך להיות נקי מכל לכלוך, ולא יראה שם שום דבר לכלוך וטיט".

הוראות דומות מצויות בתקנות השכונה "מאה שערים", שנוסדה בשנת תרל"ד (1874)¹⁴⁶: "והיה מחניך קדוש – זו מצות עשה בתורה, על כן מחויבים כל החברים והיושבים בחברתנו 'מאה שערים' ת"ו, להזהר בנקיון המקום כל אחד ואחד, הן ברשותו והן ברשות הרבים שלפני חצירו. וכן בנקיון בתי המחראות, שלא יגרום חם ושלוש נזק בבריאות האויר כידוע, ולא ישפכו אשפות ומים סרוחים. והעובר על זה פעם ושתיים, בשלישי – ענוש יענש. ולהשומע יונעם".

¹⁴⁵ פנקס התקנות של משכנות שאננים, מתוך: א"מ לונץ, ירושלים ב, תרמ"ז, עמ' 128.

¹⁴⁶ ספר התקנות למאה שערים, ירושלים תרמ"ט, עמ' כה-כו.

ו. הנהגת הישוב, וכו' סעיפים .

- (א) כל המוציא איזה בנין לרה"ר אין לו חזקה, ולא מהני בזה מחילה, ואף שזה שייך לחברה פרטית ולא לרבים דעלמא, כי כן התקנה בזה (כדעת רש"י הובא בב"י סי' תי"ז דבני רה"ר אינם מתפייסים למחול), ואינו מועיל בזה רשות הו"ע במעמד אנשי העיר .
- (ב) "והיה מחניך קדוש" זו מצוה עשה בתורה, ע"כ מחויבים כל החברים והיושבים בחברתנו, מאה שערים" ה"ז להזהר בנקיון המקום כאו"א, הן ברשותו והן ברה"ר שלפני חצירו. וכן בנקיון בתי המחראות* שלא יגרום ה"ז נזק בבריאות האויר כירוע, ולא ישפכו אישפות ומים סרוחים. והעובר ע"ז פעם ושנים, בשלישי ענוש יענש*, ולהשומע יונעם .
- (ג) כתי המחראות סדר עמידתם בכניני החברה בקצה הגבול אשר נגר הבתים משותפים לשנים, ואם ירצה אחר לשנות מקומם הרשות בידו. ואם ירצה לקרבם אל הבתים, מחויב הוא להרחיקם מנגבול שבינו בכדי שלא יניע לו שום נזק .
- (ד) הרשות ביד כל חבר לעשות לו כיב תחת הדרך אצל חצירו, באופן שפה הביב יהיה בחצירו, ושהכיפה תהיה חזקה, ונמוכה מהדרך, וישפוך עליה עפר הרבה להשוות פני הדרך, וזלת אותם הסמוכים להבורות, אין להם רשות זה מפני קלקול הבורות .

(*) ומקום פיתוחו לנקיון יס' דוקא בחצירו לא ברשות רבים, וכן לא יפתח איש פתח בה"כ (הגם כי בזמן הזה הבה"כ מכוסים) לרה"ר ואף למבוי שאיני מפולג ואין מועיל רשות זע"ע ולא מחילה, וכן הותנה בזה שכל המבואות שייכים זל"ז וכמפולגים יחשבו, והעובר ע"ז בחזקה והוא חלם גולן ועברין יחשב. וכן לגזיזין וזיזין הכולטין למטה מגמל ורוכבו המבואר בש"ע סי' קכ"ה סי' כ"ז בבה"ג ידעת הנ"י והב"ה דמהני מחילה, והיתה התנאי בזה בלא יועיל מחילה כלל וכן חלונות של יחידים הפתוחים לגבול הקדש אין להם חזקה לעולם ויכולים הקהל לסמוך בנינם בקצה גבולם ממש ולסתום את חלונות היחידים מכל צדדי גבולם בכל עת שירצו .

(*) וכל אשר יזיד לשפוך אישפות בחוץ אשר ע"י יוגרם איזה היזק, אף באופן שפיקור רשותו וצורו, דין צור להם כדעת רש"י ב"ק כ"ה ע"ב ד"ה דאפקיר, אף לשאר פוסקים חולקין וכן בש"ע, מ"מ כן קבלו עליהם למען לא יאונה מכסול בשו"א .

ספר התקנות ל"מאה שערים", ירושלים תרמ"ט: "והיה מחניך קדוש" — זו מצוות עשה בתורה, על כן מחוייבים להיזהר בניקיון המקום.

3. שפכים, פסולת וריחות

א. "ויד תהיה לך מחוץ למחנה"
במקרא אנו מוצאים הוראות מיוחדות למניעת זיהום במחנה הצבא:
"ויד תהיה לך מחוץ למחנה, ויצאת שמה חוץ. ויתד תהיה לך על
אֲזַנְךָ, והיה כשכתך חוץ, ותפרת בה, ושכת וכיסית את צאתך" (דברים
כג, יג-יד)¹⁴⁷.

וזה לשון הרמב"ם¹⁴⁸: "ואסור להיפנות בתוך המחנה או על פני
השדה בכל מקום, אלא מצות עשה לתקן שם דרך מיוחדת להיפנות
בה, שנאמר: ויד תהיה לך מחוץ למחנה. וכן מצוות עשה להיות
יתד לכל אחד, תלויה עם כלי מלחמתו, ויצא באותה הדרך, ויחפור
בה, ויפנה ויכסה, שנאמר: ויתד תהיה לך על אזנך, וגו'".

ב"ספר החינוך" מטעים בדבריו על ציווי זה את חשיבות הניקיון אף
כאמצעי לקידום של חיי הרוח¹⁴⁹: "ידוע ומפורסם, שהנקיות מידה מן
המידות הטובות, המביאה לידי רוח הקודש... וגם יש בזה שבח לאומה,
כי יבואו אליהם מלאכי גוי, ויראו מחניהם קדוש ונקי מכל טינוף".

¹⁴⁷ וראה ויקרא יא, מג: "אל תשקצו את נפשותיכם" וגו'. על ההלכות שנלמדו
מכאן, ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך "כל תשקצו"

אף נאסר לעשות בפני הזולת את שנפשו של אדם קצה בו, כמובא בתלמוד
במסכת חגיגה ה ע"א: "כי את כל מעשה האלוהים יביא במשפט על כל
נעלם (קהלת יב, יד)... מאי על כל נעלם? אמר רב: זה ההורג כינה בפני
חבירו, ונמאס בה. ושמאל אמר: זה הרק בפני חבירו, ונמאס בה."

¹⁴⁸ רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ה, יד-טו.

¹⁴⁹ ספר החינוך, מצווה תקסו (חקמג – במהדורת שעוועל).

ב. שפכים

לעניין הסדרת מי שפכים, אנו מוצאים שהקפידו חכמים, שלא יטנפו הללו את רשות הרבים. לכן, הבחינו לעניין זה בין קיץ לחורף. וכך קובעת הברייטא¹⁵⁰: "כל אלו שאמרו, פותקין ביבותיהן וגורפין מערותיהן: בימות החמה – אין להם רשות; בימות הגשמים – יש להם רשות". ומסביר רש"י¹⁵¹: "בימות החמה אין להם רשות, מפני שהרחוב נאה והוא מקלקלו; אבל בימות הגשמים, שהרחובות מלוכלכות, יש להן רשות"¹⁵². כלומר, אף אם השפכים אינם מזיקים, אלא רק מכערים את הדרכים, אסור לעשות כן.

המשנה קובעת גם כן, שיש למנוע את זיהום הקרקע על ידי שפכי תעשייה¹⁵³: "מרחיקין את המשרה מן הירק". ומפרש רש"י¹⁵⁴: "את המשרה – מים ששורין בו את הפשתן; מן הירק – של מיני מאכל, כרוב ושומין וכרישין".

ג. זבלים ופסולת

בין התקנות המיוחדות שניתקנו בעניין ירושלים¹⁵⁵, יש תקנה האומרת¹⁵⁶:

¹⁵⁰ בבא קמא ו ע"א.

¹⁵¹ רש"י בבא קמא, שם, ר"ה בימות.

¹⁵² אמנם מצינו, ש"אף על פי שברשות – אם הזיק חייבים לשלם" (כהמשך אותה הברייטא). וכן ראה: רמב"ם, הלכות נזקי ממון, פרק יג, יג; שולחן ערוך, חושן משפט, סימן תיר, סעיף ב. וראה: א' שינפולד, נזיקין (למעלה, הערה 23), עמ' 189, הערה 8.

¹⁵³ משנה, בבא בתרא, פרק ב, י.

¹⁵⁴ רש"י לבבא בתרא יח ע"א. וראה: רמב"ם, הלכות שכנים, פרק י, הלכה ה; שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף לא.

¹⁵⁵ וראה ש' קרויס, קרמוניות התלמוד א, חלק א, עמ' 92, הערה 2: "ועל טעם התקנות אמרתי, שחשו על נקיותה של ירושלים ועל בריאותה, וגם נתנו סדר יפה ומשטר הגון לחיי המון העם אשר בקרבה". וכן ראה שם, עמ' 94. וראה: י"מ טוקצינסקי, עיר הקודש והמקדש, חלק ג, פרק ראשון: הרברים הנאמרים בירושלם; א"א פינגלשטיין, "ההלכות שנאמרו בירושלים", ספר היובל לא' מאדכס, ניו יורק תש"י, עמ' שנא-שסט. וראה להלן, בפרק חמישי: נוי ארץ ישראל וירושלים.

¹⁵⁶ בבא קמא פב ע"ב. וכן ראה רמב"ם, הלכות בית הבחירה, פרק ז, הלכה יד.

"אין עושין בה גנות ופררסים¹⁵⁷". הגמרא¹⁵⁸ מפרשת, שטעמו של רבר הוא "משום סירחא". ורש"י מסביר זאת בשתי פנים¹⁵⁹: "עשבים רעים הגדלים שם, וזורקים בחוץ", והדבר גורם לסירחון; "דרך גינות לזבלן, ויש סירחון" (ויש שפירשו¹⁶⁰ "סירחא" – בעל חיים קטן¹⁶¹).

ד. מחזור

על מחזור בימי קדם, אפשר ללמוד ממה שמובא על מה שנעשה במקדש. המשנה אומרת, ששיירי הדם שבמקדש, "נמכרין¹⁶² לגגנים לזבל"; ו"מבלאי¹⁶³ מכנסי כהנים ומהמיניהן מהן היו מפקיעין [=קורעין ועושין פתילות לשמתת בית השואבה], ובהן היו מדליקין, ולא היתה חצר בירושלים שאינה מאירה מאור בית השואבה".
דבר החובה לנצל כל דבר שעשויה לצמוח ממנו איזו שהיא תועלת, הרחבנו דברים בפרק שני, בעניין כל תשחית.

ה. ריחות

במשנה מובאות הלכות בדבר חובתו של אדם להרחיק דברים השייכים

¹⁵⁷ על תוקפה של הלכה זאת בימינו, ראה: הערתו של ר' ש"ז בהר"ן לספר התקנות למאה שערים, ירושלים תרמ"ט, עמ' טז; הרב א' אדלר, "אם מותר לנטוע גנים ואילנות בירושלים בזמן הזה", קול תורה, כסל"טבת תשכ"ז, עמ' טדי"ט; שם, אדר א"ב, עמ' טדי"ט; הרב א' פרדס, "נטיעה בירושלים בזמן הזה", נעם יא (תשכ"ח), עמ' דיד; מ' סליי, "נטיעה ושחילה בירושלים שבין החומות בזמן הזה", נעם כא (תשל"ט), עמ' קסו-קעח.
¹⁵⁸ בבא קמא, שם.

¹⁵⁹ רש"י, בבא קמא שם, ד"ה סירחון. וראה להלן, הערה 265.

¹⁶⁰ ראה י"נ אפשטיין, "ללקסיקון התלמודי", תרביץ א, ספר ב (תר"ץ), עמ' 124 [על פי אסף, תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים תרפ"ט, עמ' 170]: "טפויין סירחא ביצי כינים נאבי".

¹⁶¹ וראה ש' ביאלובלוצקי, "ירושלים בהלכה", עלי עין (ירושלים תש"ח-תשי"ב), עמ' 74-25 [=אם למסורת, תל אביב 1971, עמ' 19-73]; י"מ טוקצינסקי, שם, עמ' ט"י.

¹⁶² משנה, יומא, פרק ה, ו.

¹⁶³ משנה, סוכה, פרק ה, ג.

לו, העלולים להזיק. בין אלו, נמנים כמה נזקים הבאים מן האדם לכלל הציבור¹⁶⁴. אחד מסוגי נזקים אלה הוא ריח רע: "מרחיקין¹⁶⁵ את הנבלות, ואת הקברות ואת הכורסקי מן העיר חמישים אמה". ומפרש רש"י¹⁶⁶: "משום ריח רע". אף נקבע, ש"אין¹⁶⁷ עושין כורסקי אלא למזרח העיר".

ריח בית הכיסא מובא בין הנזיקין החמורים, שאפשר לתבוע את הרחקתם, ושלא מועילה בהם חזקה¹⁶⁸.

הרמב"ם, בספרו "מורה נבוכים"¹⁶⁹, מסביר את טעמה של הקטרת הקטורת: "וכיון שהמקום המקודש, נשחטין בו זבחים רבים בכל יום, ומחתיכין בו בשר, ונקטד, ונרחצין בו הקרבים, אין ספק, שאילו הניחוהו כפי המצב הזה בלבד, היה ריחו כריח בתי המטבחים. ולפיכך ציוה בו בהקטרת הקטורת פעמים בכל יום, בבקרו ובין הערבים, כרי לבשם ריחו וריח בגדי כל העובדים שם. כבר ידעת אמרם¹⁷⁰: מיריחו היו מריחים ריח הקטורת. וגם זה ממה שמקיים יראת המקדש".

¹⁶⁴ כלשון ר' מנחם המאירי, בית הבחירה לבבא בתרא כג ע"א (עמ' 139 במהדורת א' סופר): "בענייני נזקים הבאים ממנו לכל בני העיר". על ההלכות המובאות במשנה, בבא בתרא, פרק ב, ראה י' בער, "היסודות ההסטוריים של ההלכה", ציון יז (תשי"ב), בעמ' 24-28.

¹⁶⁵ משנה, בבא בתרא, פרק ב, ט. וראה: רמב"ם, הלכות שכנים, פרק י, הלכה ג; שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף כג.

¹⁶⁶ רש"י לבבא בתרא כה ע"א, ד"ה את הנבילות.

¹⁶⁷ משנה, שם; וראה רמב"ם: הלכות שכנים, שם, הלכה ד: "מפני שרוח מזרחית חמה, וממעטת הזק ריח עיבוד העורות". והשווה פירוש המשניות לרמב"ם, למשנה, שם (לפי תרגומו של ר"י קאפח): "ומה שייחד את המזרח, יש בו לדעתי שתי סבות: האחת – שרוח מזרחית נשיכתה מועטת בארץ זו, כלומר במערב העולם שהיא ארץ ישראל, ומה שאחריה לרוח מערב, וכן בכל וכל הקרוב לה מצד המזרח במרחק חדש או קרוב לזה; והשנית – שהרוח המזרחית אפשר שהיא מחקנת קלקול ריח עבודם, שלא יגיע לבני אדם נזק". וכן ראה שולחן ערוך, שם.

¹⁶⁸ ראה: בבא בתרא כג ע"א; להלן, ליד ציון הערות 198, 242, 247.

¹⁶⁹ מורה נבוכים, חלק ג, פרק מה (לפי תרגומו של ר"י קאפח).

¹⁷⁰ משנה, תמיד, פרק ג, ח.

בפני הרא"ש, ר' אשר בר' יחיאל¹⁷¹, הובאה שאלה¹⁷² בדבר ראובן, ש"חפר גומא בחצרו, שמי גשמים יקלחו לתוכה, וכשרבו המים, בוקעין ועוברין ררך חומת מרתף שמעון, וגם מסריח בחצר שמעון מריח המים".

הרא"ש מוכיח בתשובתו, ממקורות התלמוד, כי שיעור ההרחקה הוא, עד שלא יזיק לחברו: "דשיערו חכמים בכל דבר ודבר, לפי מה שראוי להזיק. והיכא שידוע קצב וסכום, עד היכן ראוי להזיק – כתבו השיעורים. והיכא שאין ירוע, כתבו בכדי שלא יזיק... כי ררכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום (משלי ג, יז), והקפידה תורה שלא יעשה אדם בתוך שלו דבר הגורם הזיק לחברו". הרא"ש הסתמך, בין השאר, גם על תשובת חכם מתקופת הגאונים, בעניין זיהום המים¹⁷³. בסוף רבריו קבע: "הרי כל הגאונים שוין בזה, דילמוד סתום מן המפורש. וככל הזקות שלא נתפרשו בתלמוד, שיעור הרחקותיהן בכדי שלא יזיק". ומכאן מסקנתו: "הילכך: אם נראה לעינים, שהמים הנאספים לגומת ראובן עוברים למרתפו של שמעון, חייב ראובן לסלק היזקו". ואף כמה שקבעו חכמים שיעור הרחקה, הובא בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג, כי הרחקות אלו נקבעו בהתאם לסוג הבנייה שהייתה גילה בימיהם; ואילו בבנייה יותר מוצקה, שיעור ההרחקה אינו כפי שנקבע בזמן התלמוד.

וכך מובא שם¹⁷⁴: "שאל הר' שלמה מווינא את הר' שמואל מבבענברק: אדוני מורי. שותפים שחלקו בית, ונפל לאחד חלקו במקום שאין שם בית הכסא. ועתה רוצה לחפור סמוך לכותלו, וארבע אמות רוצה להרחיקו, וחברו אומר: איני חפץ, אחרי שלא היה שם בית הכסא.

¹⁷¹ מגדולי הפוסקים הראשונים, נולד באשכנז סמוך לשנת ה"א י' (1250), ונפטר בטולידו בשנת ה"א פ"ח (1327).

¹⁷² שו"ת הרא"ש, כלל קח, י. התשובה הובאה בטור חושן משפט, סימן קנה, סעיפים כ"ב. וכן ראה: שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, כ, בהגהח הרמ"א; א' שינפלד, נזיקין (למעלה, הערה 23), עמ' 194, הערה 10.

¹⁷³ ראה להלן, ליד ציון הערה 236.

¹⁷⁴ שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך, דפוס פראג, סימן תרצ.

אל תחפור אפילו בהרחקת ארבע אמות, דמתרעת אשיתאי, ומזקת לי בריחא, ותחפור בצד אחר". כלומר, שכנו מתנגד להקמת בית הכיסא, משום שזה יגרום לו לעדעור יסודות ביתו, ויזיק לו על ידי הריח הרע. ועל כך באה התשובה: "והשיב: דקיימא לן כר' יוסי, דזה חופר בתוך שלו וזה חופר בתוך שלו. וכמו שכתבתי למעלה¹⁷⁵, דכל הרחקות דווקא בימיהם, שהיו כותליהם של לבנים. וכמו שפסק רבנו תם לגבי בתי כסאות שצריך להרחיק, דווקא בתי כסאות שלהם, שהיו מגולים; אבל שלנו, שהן מכוסין, אין צריך להרחיק"¹⁷⁶.

דרך למניעת ריח רע ברשות הרבים, שמקורו בבית הכיסא, נקבעה בהטלת איסור על פתיחת פתח בית הכיסא או חלון בית הכיסא לרשות הרבים. כן הוטלה סנקציה, שאם עבר אדם ופתח – ייסתם הפתח על חשבוננו. וכך מובא בתקנות שכונת "זכרון משה", משנת תרס"ה (1905)¹⁷⁷: "אין פותחים פי בור ולא פתח בית הכסא או חלוננו לרשות הרבים, ומי שעובר על זה, יסתמו פתחו או חלוננו בבנין, וההוצאה על חשבוננו".

על השפעתו של ריח רע על נפש האדם, מובא בשם האד"ר¹⁷⁸: "שהזהיר¹⁷⁹ מאד לבלתי יריח אדם סרחון נבילה, כי דבר זה מזיק מאד גם לנפש". ובשם ספר "הזהר" הביאו: "על¹⁸⁰ אותם השופכים מים סרוחים ומאוסים לפני פתח חצר שלהם, שהם מקוללים מפי המלאכים".

¹⁷⁵ ראה שם, סימן תרפט.

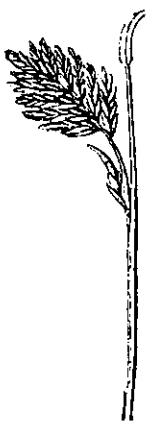
¹⁷⁶ וראה: הרב ה' רבינוביץ, "מידת האחזיות לנוק אקולוגי בהשקיה", תחומין ז (תשמ"ו), עמ' 409-403; הרב ד' ב"צ קליין, "נוקי ריח בהשקיה", שם, עמ' 412-410.

¹⁷⁷ תקנות החברה זכרון משה (למעלה, הערה 123).

¹⁷⁸ ר' יצחק לוריא, ראש המקובלים ויוצר שיטת הקבלה הנקראת על שמו – "שיטת האר"י", ירושלים, רצ"ד (1534) – צפת, של"ב (1572).

¹⁷⁹ בן איש חי, שנה א, פרשת כי תצא, יד.

¹⁸⁰ שם.

בסמיכות לנזק שבריח רע, יש לציין את החשיבות שייחסו חכמינו לריח טוב, ער שקבעו ברכה מיוחדת להנאה ממנו, כמובא במסכת ברכות¹⁸¹: "מנין שמברכין על הריח? שנאמר: כל הנשמה תהלל יה (תהלים קנ, ו). איזהו רבר שהנשמה נהנית ממנו, ואין הגוף נהנה ממנו? הוי אומר: זה הריח".

¹⁸¹ ברכות מג ע"ב.

4. זיהום האוויר

א. כללי

בספר "דברים" מובא הציווי: "וכי יהיה באיש חטא משפט מות, והומת, ותלית אותו על עץ. לא תלין נבלתו על העץ, כי קבור תקברנו ביום ההוא, כי קללת אלהים תלוי. ולא תטמא את אדמתך, אשר ה' אלהיך נותן לך נחלה" (דברים כא, כב-כג). יש שפירשו הוראה זו במגמה למנוע את זיהום האוויר. וכך מסביר הרלב"ג¹⁸² בפירושו למקרא זה: "ולא תטמא את אדמתך – מפני העיפוש שיתחדש או במקום ההוא, אם תשאר שם הנבלה"¹⁸³.

המשנה, במסכת בבא בתרא, קובעת כי אין לזהם את האוויר בפסולת¹⁸⁴: "מרחיקין גורן קבוע מן העיר חמישים אמה. לא יעשה אדם גורן קבוע בתוך שלו, אלא אם כן יש לו חמישים אמה לכל רוח". ומפרש רש"י את טעם ההרחקה¹⁸⁵: "מפני המוץ, המוץ את בני העיר כשהוא זורה, וגם הזרעים הוא מייבש".

אנו שומעים כאן, כי לא זו בלבד, שצריך להרחיק את הגורן מן העיר, כדי למנוע נזק מתושבי העיר, אלא שההרחקה צריכה להיות

¹⁸² ראה למעלה, הערה 70.

¹⁸³ וכן ראה פירוש רלב"ג ליהושע ח, ל (על פסוק כט, שם: "ואת מלך העי תלה על העץ עד עת הערב, וכבוא השמש ציוה יהושע ויורידו את נבלתו מן העץ"). והשווה פירוש אבן עזרא לדברים כא, כג: "ועל דרך הפשט, כי אלהים פועל, והקללה תבוא לכל מקום קרוב מהחלוי".

¹⁸⁴ משנה, בבא בתרא, פרק ב, ח. וראה: רמב"ם, הלכות שכנים, פרק י, הלכה ב; שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף כב.

¹⁸⁵ רש"י לבבא בתרא כד ע"ב, ד"ה חמישים אמה. וראה י' פליקס (למעלה, הערה 125), עמ' 289.

באופן שלא תזיק גם לצומח. לכן אסור לאדם לעשות גורן קבוע, אלא אם כן יש לו חמישים אמה לכל רוח¹⁸⁶.
 הוא הדין בפסולת תעשייה: המנפץ פשתן ברשותו שלו, והנעורת עשויה להזיק על ידי הרוח, עליו להרחיק את מלאכתו, באופן שלא תזיק. וזה לשון הרמב"ם¹⁸⁷: "מי שעשה... מלאכה שיש בה אבק ועפר וכיוצא בהם – צריך להרחיק כדי שלא יגיע העפר... או האבק לחברו, כדי שלא יזיקו. אפילו היתה הרוח הוא שמסיע אותו בעת שעושה מלאכתו, ומוליכה את העפר או נעורת הפשתן והמוץ וכיוצא בהם, ומגיעתם לחברו – הרי זה חייב להרחיק, כדי שלא יגיעו ולא יזיקו, ואפילו על ידי הרוח המצויה, שכל אלו כמי שהזיקו בחציו הם"¹⁸⁸.

ב. עשן

א. תקנה נוספת ניתקנה בעניין ירושלים¹⁸⁹: "איך¹⁹⁰ עושין בה כבשונות", היינו¹⁹¹ "משרפות סיד לקדרות". בתלמוד מוסבר שהטעם הוא "משום קוטרא" – משום העשן. ומסביר רש"י¹⁹²: "עשן שמשחיר את החומה, וגנאי הוא"¹⁹³. בתוספתא¹⁹⁴, בבא בתרא, נאמרה, מפי ר' נתן, הלכה

¹⁸⁶ וראה נימוקי יוסף לבבא בתרא, פרק ב (דף יג ע"א בדפוס וילנא).

¹⁸⁷ רמב"ם, הלכות שכנים, פרק יא, הלכה א. וראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף לר.

¹⁸⁸ וראה בעניין הוצאת הדשן מהמקדש: "כשמוציאין אותו לחוץ לעיר – מניחין אותו במקום שאין הרוחות מנשכות בו בחזקה, ולא (חזירים) [בדפוס רומי: הזרמים] גורפין אותו..." (רמב"ם, הלכות תמידין ומוספין, פרק כ, הלכה טו).
 וכן ראה פירוש שדה יהושע, על ירושלמי בבא בתרא, פרק ב, הלכה ח, שמסביר את ההלכה בדבר הרחקת הבורסקי מן העיד חמישים אמה (ראה למעלה, ליד ציון הערה 165), "שבעיבוד העודות שמעבד, פורח עפר דק".

¹⁸⁹ ראה למעלה, ליד ציון הערה 155.

¹⁹⁰ בבא קמא פב ע"ב; וכן ראה רמב"ם, הלכות בית הבחירה, פרק ז, הלכה יד.

¹⁹¹ רש"י לבבא קמא, שם, ד"ה כבשונות.

¹⁹² רש"י לבבא קמא, שם, ד"ה קוטרא.

¹⁹³ וראה להלן, בפרק חמישי: גוי ארץ ישראל וירושלים.

¹⁹⁴ תוספתא, בבא בתרא, פרק א, הלכה י. וראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף כג.

כל לית, ולפיה "מרחיקין את הכבשונות מן העיר חמישים אמה"¹⁹⁵.

ב. במסכת תמיד¹⁹⁶, נחלקו רב פפא ורב אחא בר יעקב בדבר האיסור להעלות על המזבח עצי מערכה מעצי זית וגפן¹⁹⁷. רב פפא סבור, שהאיסור הוא משום העשן; ואילו לדעתו של רב אחא בר יעקב, האיסור הוא משום יישוב ארץ ישראל, כדי למנוע השחתת עצי זית וגפן בארץ ישראל.

ג. היזק של עשן הוא מפגע, שהניזוק רשאי למנוע אותו. היזק זה אף נמנה עם סוגי הנזקים, שאין המזיק יכול לטעון לגביהם טענת חזקה¹⁹⁸. בשונה מהרחקת כיבשונות, נקבע בתשובת הגאונים, שהרחקת העשן היא בשיעור, שלא יבוא העשן ויזיק לאנשים בעיניהם, ויצער להם¹⁹⁹. מעניינת שיטת רבנו תם, המובאת בתוספות²⁰⁰, ולפיה "אפילו הקנה לו בעדים, יכול [הניזוק] לחזור בו, דקנין בטעות הוא: דסבור היה שיכול לקבל, ועכשיו אין יכול לקבל"²⁰¹. את המשמעות המיוחדת של נזקים אלה (כגון נזקי עשן וריח),

¹⁹⁵ על מקבילה להלכתו של ר' נתן ב"חוקי פלשטינה", ראה ר"ש ליברמן, "משהו על ספרו של יוליאנוס מאשקלון 'חוקי פלשטינה ומנהגיה'", תרכ"ז מ (תשל"א), עמ' 409-417 (בעמ' 416) [=מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 339-347]. "חוקי פלשטינה" אלה הם כנראה מן המאה השישית לספירה, "ומכיון שהמזרח שמרני הוא בחוקיו ומנהגיו, יש להניח שכמה ממנהגי המדינה היו קיימים גם במאה הרביעית ולפניה" (ליברמן, שם, עמ' 410).

¹⁹⁶ תמיד כט ע"ב.

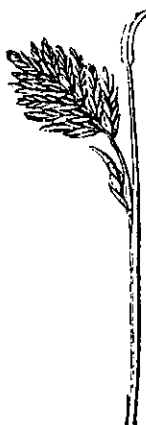
¹⁹⁷ משנה, תמיד ב, ג.

¹⁹⁸ בבא בתרא כג ע"א (ראה להלן, ליד ציוני הערות 243, 247). ודאה: רמב"ם, הלכות שכנים, פרק יא, הלכה ד; שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף לו.

¹⁹⁹ תשובת הגאונים, אסף, ירושלים תרפ"ט, עמ' 32.

²⁰⁰ תוספות לבבא בתרא שם, ד"ה אין חזקה לנזקין.

²⁰¹ וראה ז' ורפהטיג, החזקה במשפט העברי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 243-244.

מסביר הרמב"ן²⁰²: "לפי שהן נזקין בגוף – אין להם חזקה. לא אמרו חזקה בנזקין אלא בנזקי ממון דאמת המים וסיד וסלעים והשרוין עמהם, שאין נזקן אלא בכותלו של חברו, אדם מוחל על כותלו אפילו יפיל אותו ממש. אבל קוטרא [=עשן] ובית הכסא, שהוא עצמו ניזוק ומצטער בהם – אין להם חזקה".

אמנם לא כל עשן יוגדר כהיזק, שעל המזיק להרחיקו, ובוודאי יש לקבוע גדרים ושיעורים לכך. ב"שולחן ערוך"²⁰³ מובאות דעות שונות בשאלה: אם בעשן שאינו תדיר, יכול הניזוק למחות. מכל מקום, בעשן שאינו תדיר, אף לדעה שיכול למחות בתחילה, על כל פנים, אם לא מחה – שוב אינו יכול למחות, ויש למזיק טענת חזקה. וכן נקבע, כי דינו של עשן תדיר, שאין מועילה לגביו מחילה, הוא דווקא כשרוח מצויה²⁰⁴ מביאה את העשן אל הניזוק.

לדעת הרמ"א²⁰⁵, אף תנור וכיריים של יחיד, המופעלים במשך רוב היום, דינם כתנודים של נחתומים ויוצרים, היינו כבתי-חרושת²⁰⁶.

ד. בדומה לנזקי דעש²⁰⁷, גם כאן מתחשבים באנשים שיש להם רגישות מיוחדת לעשן, ובלבד שיוכיחו זאת²⁰⁸.

ה. יש שידחו הצרכים ההכרחיים של המזיק את טענות הניזוק בדבר הצורך בהרחקת הנזק, כגון: תנור המשמש את בעל הבית לאפיה

²⁰² חידושי הרמב"ן לבבא בתרא נט ע"ב, ד"ה הא דתנן. וראה גם יד רמה, לבבא בתרא, פרק ב, אות פ.

²⁰³ שולחן ערוך, חושן משפט, שם, סעיף לז.

²⁰⁴ וראה שו"ת בני בנינים, להרב י"ד הנקין, חלק ב, סימן מג, לכירור גרה של רוח שאינה מצויה, לענין זה.

²⁰⁵ ר' משה איסרלש, בעל ההגהות על השולחן ערוך, רפ"ה בערך (1525) – של"ב (1572).

²⁰⁶ שולחן ערוך, חושן משפט, שם, בהגהה.

²⁰⁷ ראה להלן, ליד ציון הערה 248.

²⁰⁸ ראה שו"ת ר' יוסף בן לב, חלק ג, סימן מו, בסוף התשובה.

ולבישול לצורכי ביתו, ואינו יכול להתקינו במקום אחר, ועשה את כל הראוי לעשות כדי לצמצם את ההיזק (כגון שכנה ארוכה) – שאין יכולים לעכב על ידו. וכך כתב ר' מנחם המאירי²⁰⁹, בספרו "בית הבחירה"²¹⁰: "מי שעשה ארוכה בגגו לצאת ררך בה עשן הבית, והעשן יוצא, ודוח מצויה באה ודוחתו לתוך ביתו או חלונו של חברו וממלאתו עשן – נסתפקו בו גדולי קדמונינו בנרבונה, ומכל מקום נטו לומר, שכל כיוצא בזה, אין בירו למחות ולכופו לסתום ארוכתו. שאם לא כן, מה תקנתו של זה?".

ובמי שעסק בצביעת צמר, וריח החביות שהשרו בהן את הצמר הפריע לשכנים, קבע ר' אהרן אביוב, והסכים עמו ר' שמואל די מדינה²¹¹, שאין יכולים לסלקו, גם מן הטעם ש"דבר²¹² זה, רוב פרנסתנו תלויה בו", ואי אפשר בלא זה; ואם אתה בא לסלקם, "לא שבקת היי לכל בריה נכלומר, לא הנחת חיים לשום אדם"²¹³.

ג. עישון

אחד הגורמים המזהמים את הסביבה, ואף גורמים לנזק בריאותי, הוא העישון. המודעות הציבורית לנושא הביאה אף לחקיקת חוקים האוסרים עישון במקומות ציבוריים²¹⁴.

²⁰⁹ מגדולי מפרשי התלמוד בפרובינציה, ה"א ט' (1249) – ה"א ע"ה (1315).

²¹⁰ בית הבחירה לבבא בתרא כג ע"א. ודאה שו"ת בני בנינים, שם, במה שנשא ונתן בדבריו, כך שיעלו בקנה אחד עם פסק השולחן ערוך והרמ"א, בדין תנור של יחיד.

²¹¹ ר' שמואל די מדינה, מהדשר"ם, מגדולי החכמים בשאלוניקי (תורכיה), דס"ו (1506) בערך – ש"ן (1589).

²¹² שו"ת רשד"ם, חושן משפט, סימן תסב.

²¹³ וראה: י' ויינברגר, ד' סלומון, מ' סליי: זיהום האויר – נזקי עשן ודיח רע (לקט מקורות מתוך ספרות השאלות והתשובות), פרויקט השו"ת, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ם. וכן דאה מאמריהם של ה' רבינוביץ ושל ד' ב"צ קליין (למעלה, הערה 176).

²¹⁴ בישראל נחקק חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים, התשמ"ג-1983.

חכמי ישראל בדור האחרון נזקקו לשאלת האיסור לעשן במקומות שהעשן עלול להפריע לאחרים. אחד החכמים האוסרים לחלוטין את העישון במקומות ציבוריים, הוא ר' משה פיינשטיין²¹⁵. דעתו היא²¹⁶, כי אף אם היה בדבר רק משום רגישות־יתר, היה הדבר אסור, כפי שעולה מן התקדים ברכ יוסף, שדעתו אנינה²¹⁷. ומה עוד, כשיש צער בדבר, ובוודאי כשיש נזק, העישון אסור, כשהוא מזיק לאחרים²¹⁸.

²¹⁵ ר' משה פיינשטיין נחשב לפוסק העיקרי של יהדות ארצות הברית בדור האחרון, ולמנהיגה הרוחני של היהדות האורתודוקסית שם; תרנ"ה (1895) – תשמ"ו (1986).

²¹⁶ ראה שו"ת איגרות משה, חושן משפט, חלק ב, סימן יח.

²¹⁷ ראה להלן, ליד ציון הערה 247.

²¹⁸ וראה: מ' הלפרין, "העישון – סקירה הלכתית", אסיא ה (תשמ"ו), עמ' 238-247; א"ס אברהם, נשמת אברהם, חושן משפט, סימן קנה, ס"ק ב; דב אטינגר, פאר תחת אפר – העישון בימי חול ובימים טובים לאור ההלכה, ירושלים תשמ"ט.

5. זיהום המים

חיוניות המים הביאה לקביעת הלכות אחדות בעניין הבעלות על מקורות המים, אספקתם ושמירתם מזיהום²¹⁹.

א. אספקת מים

ה"תוספתא" מדברת בעניין בעלות על מימי הנהרות והמעיינות, וקובעת²²⁰: "הנהרות והמעיינות שמושכין – הרי הן של כל אדם". כמסכת בבא קמא, מובאים עשרה תנאים שהתנה יהושע בעת הנחלת הארץ, וביניהם התנאי, ולפיו כל בני העיר זכאים לקבל מים מן המעיין היוצא בעיר, ולא דווקא מי שהמעיין יוצא בדשותו. וכך נקבע²²¹: "מעיינן היוצא בתחילה, בני העיר מסתפקין ממנו [=משתמשים במימיו]". ופירוש רש"י²²²: "בתחילה – מחדש; וכל שכן מעיינות ישנים שהיו מימות יהושע". הגמרא²²³ מביאה את דעת רבה בר דב הונא – ש"נותן לו דמים", אך פוסקת שלא כדעתו: "ולית הלכתא כוותיה"²²⁴. וזה לשון

²¹⁹ השוה: חוק מניעת זיהום הים (הטלת פסולת), התשמ"ג-1983; חוק מניעת זיהום הים ממקורות יבשתיים, התשמ"ח-1988.

²²⁰ תוספתא, בבא קמא, פרק ו, הלכה טו (במהדורת ליברמן). וראה רמב"ם, הלכות גזלה ואבדה, פרק ו, הלכה יג. וראה עוד: חזון יחזקאל, לתוספתא בבא קמא, פרק ו, הלכה ד.

²²¹ בבא קמא פא ע"א.

²²² דש"י לבבא קמא, שם, ד"ה בתחילה.

²²³ בבא קמא, שם.

²²⁴ וראה דברי התוספות לבבא קמא פא ע"א, ד"ה ומעין, המבחינים בין מעיין היוצא מאליו לבין מעיין שטרחו וחפרוהו.

הרמב"ם²²⁵: "עשרה תנאים התנה יהושע וכית דינו, כשעה שחילק את הארץ, ואלו הם: ... וכן התנה, שהמעייין היוצא בתחילה, בני אותה העיר שיצא בגבולם, מסתפקין ממנו, אף על פי שאין עקרו בחלקם. ואין לאחרים להסתפק עמהם ממנו"²²⁶.

ב"תוספתא" מובא²²⁷: "כחמישה עשר בו [=באדר], שלוחי בית דין יוצאין; וחופרין בורות, שיחין ומערות, ומתקינין את המקוואות ואת אמת המים"²²⁸.

חובת תיקון בורות המים תוך נקיטת אמצעים עונשיים בשלילת מים ממי שלא ימלא חובתו, הוטלה בתקנה שניתקנה על ידי ועד שכונת "ימין משה", שנוסדה בשנת תרנ"ב (1892), וזה לשון ההודעה²²⁹: "גם באנו בזה להודיעם התיקונים העומדים על הפרק, כאשר נמצאו שני בורות החברה נשברים, והמים הלכו לאיבוד, וגם הבור הגדול צריך תיקון באיזה מקומות, וגם המרויכה של השופכין העומד על אם הדרך השכונה מתמלא בימות הגשמים ומקלקל את השכונה כידוע, ועל התיקונים האלה עולה על כל נומר [=מספר; חלקה] לכל הפחות א' נאפוליען [=שם מטבע²³⁰], לכן על כל אחד ואחד מבני החברה להביא א' לי"פ [=לירה פרנצויז; לירה צרפתית²³¹] להועד על התיקונים הנזכרים, לכד מהתשלומים הנזכרים עד ר"ח אלול הבע"ל [=הבא

²²⁵ רמב"ם, הלכות נזקי ממוץ, פרק ה, הלכה ג. וכן ראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן רעד, סעיף א, בהגהה.

²²⁶ וראה שו"ת נאות דשא (איבשיץ), סימן קלר, בעניין מעיין שנתמעטו מימיו, והתושבים מתדיינים, מי ימלא ראשון?.

²²⁷ תוספתא, שקלים, פרק א, הלכה ב.

²²⁸ וראה למעלה, ליר ציון הערה 56.

²²⁹ הודעה ואזהרה לבני חברת רחוב נתן ב"ימין משה", מתוך: קלוגר, עמ' 99.

²³⁰ שוויי של "נפוליון" היה 20 פרנק צרפתי.

²³¹ משמעותה של "לירה פרנצויז" היא לירה צרפתית, אבל לא היתה מטבע כזו, והכוונה היא ללירה טודקית, כלומר ל-4 פרנק צרפתי (על פי מה שהסביר לי ידידי מר רב גנחובסקי, ותודתי נחונה לו).

הודעה ואזהרה

לבני חברת החוב נתן "בימין משה" הי"ו.

הענין רשימת בתי השכונה הנ"ז בספרי הממשלה יר"ה וקבלת הקושאנים (זוקרמה) על כל נומר ונומר על שם השר אדמונד סבג מנטיפירו כבר נגמר וגם (אפדאו) שנחלק הקרקע לחלקים כפי מדרו והבנינים עם המצרים מסומנים על נכון לכל נומר בפני עצמו. שהוא הזמנה לעשיית קושאנים לכאורה לנהלתו אחרי שימלאו בני החברה ההתחייבת הקונטראקט מלאנרן ובהיות כי נאלצו הועד ללות כספים להוצאות כל הענינים האלה. ע"כ הנני לעוררכם ולהזהירכם כי ימחר כל אחד ישלם להועד את כל המגיע ממנו לחשבון זה על הרקו עפ"י קבלה מהועד כנהוג. ומו שלא ישלם תהיה יגדם הוק לעצמו ויחשב עליו כהחלטת הועד. וכן אלה מהחברים שמגיע מהם עוד על חשבון השלומי ההלואה מלאנרן עד סוף השלומי השנה עשירי ותשלום חצי שנה הראשונה ימחר להביא את המגיע ממנו לכבוד הר' יצחק חניז לבד ההבשר המגיע ממנו על איחור התשלומים בזמנם בתקנת החברה כי כבר הם מותרים בזמניהם והועד שבלאנרן דורש המגיע לו בשכבר עבר על זה ממועד החוות יותר משנה תמיכה ומו שלא ישלם עד הזמן המוגבל להלן. ילוח הועד בסף על השכונם וכל נזק וגרם נזק שיצא מזה יוטל עליהם ויגבה מהם כל המגיע מהם עד סוף פ"א. מועד האחרון מכל התשלומים הנ"ל הוא עד סוף מנ"א הבע"ל שנה זו. ירושלים עה"ק ת"ז. כ"ז המזו הררס"ט.

דוד ילין מורשה הועד מלאנרן

גם באנו בזה להודיעם התיקונים העומדים על הפרק כאשר נמצאו שני בורות החברה נשברים והמים הלכו לאיבוד וגם הבוד הגדול צריך תיקון באיזה תקומות. וגם המרזיבה של השיפכין העומד על אם הדרך השכונה מתמלא ביטות תשמים ומקלקל את השכונה כידוע. ועל התיקונים האלה עולה על כל נומר לבפ"ח או נאפוליען. לכן על כאורא מבני החברה להביא או לייפ להועד על התיקונים הנ"ז לבד מהתשלומים הנ"ז. עד ר"ח אלול הבע"ל לא יאוחר כי התיקונים הנ"ז צריכים לעשה קודם ימי החורף. ומיטילא מובן שמו שלא ישלם בזמנו על התיקונים הנ"ז הסך הנ"ז יגרע מחלקו המים של הבורות הנ"ז והחברה מוכרחים ללות בסף על הכשר לתקן התיקונים האילו שנחוצים מאוד לטובת כל החברה.

מכבדם ועד החברה הנ"ז

י.ג.ה. ה'תש"ז מלאנרן ירושלים

המגיע מבעל הנומר 35 סך 221/10 על חשבון הוצאת קושאן (קליטה) לבד הסך 6 ז"ז שבהשכן דמי ווארני מסוף הרס"ח

סך 109 ע"ח תיקון הבורות

סך 109/25 ז"ז ווארני מלפ"ו 1325 ז"ז מלאנרן ירושלים
סך 439/35 ז"ז ירושלים מלאנרן מלאנרן ירושלים 9 ז"ז

הודעה בדבר תיקון בורות המים ומרוכ השופכין בשכונת "ימין משה", ירושלים תרס"ט.

עלינו לטובה], לא יאחר, כי התיקונים הנזכרים צריכים לעשות קודם ימי החורף".
והעונש שהוטל על מי שלא ישתתף בהוצאות התיקונים הוא, ש"יוגרע מחלקו המים של הבורות הנזכרים".

ב. זיהום מקורות המים

ב"תוספתא" נקבעה הלכה בדבר איסור זיהום מקורות המים²³²: "העושה מערות לרבים – מרחץ בהן פניו, ידיו ורגליו. היו ידיו ורגליו מלוכלכות בטיט או בצואה – אסור. ובכור ובשיח [שמימיהם מיוחדים לשתייה], בין כך ובין כך – אסור".

החשש מפני מי שתייה מזוהמים, בא לידי ביטוי באיסור המובא בתלמוד לשתות מים שהיו מגולים, שמא שתו מהם נחש או שאר בעלי חיים ארסיים והטילו בהם ארס²³³. עוד אמרו²³⁴: "לא יניח פיו על גבי הסילון וישתה, מפני הסכנה... לא ישתה אדם מים, לא מן הנהרות ולא מן האגמים, לא בפיו ולא בידו אחת; ואם שתה – דמו בראשו, מפני הסכנה".

שמירת המים מזיהום עשויה לשמש יסוד לתביעה נגד מי שחופר בור שופכין בסמוך למימי חברו. תקדים בעניין זה, מצוי בתשובות הגאונים. כשאלה שהופנתה אל רב שמואל בר חפני²³⁵, נאמר²³⁶: "ראובן היה לו בור בצד החצר, וקם שמעון, וחפר בית הכסא, והרחיק מבורו של ראובן שלושה טפחים. תבעו ראובן לשמעון לדין, ואמר לו:

²³² תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, כבא מציעא, פרק יא, הלכה לא.

²³³ דינים רבים נאמרו כזה. ראה: עבודה זרה ל ע"א-ע"ב; אנציקלופדיה תלמודית, ערך "גלוי".

²³⁴ עבודה זרה יב ע"ב.

²³⁵ גאון סורא בשנים ד"א תשנ"ז (997) – תשע"ג (1013) בערך.

²³⁶ תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד, שער א, סימן טו (עמ' ע, בהוצאת ירושלים תשכ"ו). הובא בבית הבחירה לבבא בתרא, דף יט ע"ב (עמ' 116, במהדורת ר"א סופר), ובשו"ת הרא"ש כלל קת, סימן י (ראה למעלה, ליד ציון הערה 172), והובא להלכה, בשולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סימן כא.

הפסדתני את מימי בורי. השיב לו שמעון: הרי הרחקתי כפי שאמרו חכמים". רב שמואל בר חפני נשאל, האם חייב שמעון להרחיק יותר? ואם כן – מהו שעור ההרחקה? והשיב שצריך להרחיק את בית הכיסא מבאר המים של חברו אפילו עשרים אמה, עד שלא יזיק ויפסיד מימי באר חברו; ואף המזיק אינו יכול לומר, שכבר החזיק בדבר, משום שאין חזקה לגזיקין חמורים מעין אלה.

ג. זיהום מקומות הרחצה

ב"ספר חסידים", לר' יהודה החסיר²³⁷, מובאת הוראה, ולפיה יש להימנע מלזהם מקום רחצה²³⁸: "לפני עור לא תתן מכשול (ויקרא יט, יד) – שלא ירחץ אדם שהוא מוכה שחין במים, ואחר כך ירחץ אחר, נמצא האחרון – יהיה לו שחין. לכך יודיענו: ואהבת לרעך כמוך (ויקרא שם, יח); לא תעמוד על דם רעך (ויקרא שם, טז)"²³⁹.

בתקנות שכונת "משכנות שאננים" בירושלים²⁴⁰, נקבע בין היתר: "בית הטבילה ומקוה המים צריך להיות נקי מכל לכלוך, ולא יראה שם שום דבר לכלוך וטיט".

²³⁷ ר' יהודה ב"ר שמואל החסיד, מגדולי בעלי המוסר, אשכנז, המאה ה"ב ותחילת המאה ה"ג, נפטר בשנת ד"א תתקע"ז (1217).

²³⁸ ספר חסידים, הוצאת מקיצי נרדמים, סימן קסא (תרעג – במהדרות מרגליות).

²³⁹ ובהערות מקור חסד, לר' ראובן מרגליות, הערות ג"ד, מובאים מקורות כדבר זהירות מהידבקות במחלות מידבקות. וראה: נעם ד (תשכ"א), שער הלכה, עמ' 6, בשם שו"ת בית דוד (ליטער), סימן כב וסימן קח; הרב ד"ב וויין, "בעניין לא תעמוד על דם רעך", הדרום לג (ניסן תשל"א), עמ' 76-77.

²⁴⁰ פנקס התקנות של משכנות שאננים (למעלה, הערה 145).

פרק רביעי

רעש

א. בהלכות שכנים, קובע הרמב"ם, כי אפשר למנוע את אחד השכנים מלפתוח חנות בחצרו, כשאין דיירי החצר יכולים לישון מקול הנכנסים והיוצאים, או שאין יכולים לישון מקול הפטיש או מקול הריחיים. יתר על כן, אם פתח אחד השכנים חנות בחצר, ולא מיחו השכנים בעדו, והוחזק בכך, אף על פי שאין יכולים למנוע מלעבוד בחנות בטענת קול הפטיש וקול הריחיים – יכולים למחות בו, שלא ייכנסו לשם קונים, משום קול הנכנסים והיוצאים. וזה לשון הרמב"ם²⁴¹: "חנות שבחצר, יכולין השכנים למחות בידו, ולומר לו: אין אנו יכולין לישן מקול הנכנסים והיוצאים; אלא עושה מלאכתו בחנותו, ומוכר בשוק. אבל אינם יכולין למחות בידו, ולומר לו: אין אנו יכולין לישן מקול הפטיש או מקול הריחיים, שהרי החזיק לעשות כן".

ב. את ההלכה, שאפשר למחות באומן, אף אם לא עשו זאת השכנים קודם לכן, מנמק הרמב"ם בכך, שרעש הוא מן הנזקים החמורים, שאין מועילה בהם חזקה²⁴²: "וכן²⁴³ בני מבוי, או בני חצר, שנעשה אחד מהם אומן, ולא מיחו בו, שהרי הוחזק, והיו העם נכנסין ויוצאין

²⁴¹ רמב"ם, הלכות שכנים, פרק ו, הלכה יב; וראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנו, סעיף ב. מקור ההלכה הוא במשנה, בבא בתרא, פרק ב, ג. וראה פירוש אלבק למשנה שם, בהשלמות ותוספות.

²⁴² ראה למעלה, ליד ציון הערה 198.

²⁴³ רמב"ם, הלכות שכנים, פרק יא, הלכה ה. וראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנו, סעיף ד.

לקנות ושחקו – לא החזיק בדבר זה, ויש להם בכל עת לעכב, ולומר: אין אנו יכולין לישן מקול הנכנסין והיוצאין, שזה הזק קבוע הוא, כמו העשן והאבק. וכזה הורו הגאונים.”

ג. אמנם יש חריג אחד להלכה זו, והוא מלמד תורה לתינוקות של בית רבן, שאין לטעון נגדו טענת רעש. וזה לשון הרמב”ם²⁴⁴: “וכן יש לו ללמד תינוקות של ישראל תורה בתוך ביתו, ואין השותפין יכולין למחות בידו, ולומר לו: אין אנו יכולין לישן מקול התינוקות של בית רבן”²⁴⁵. ב”שולחן ערוך”²⁴⁶ הורחבה ההלכה: “והוא הדין לכל מילי דמצוה, שאינם יכולים למחות בידו.”

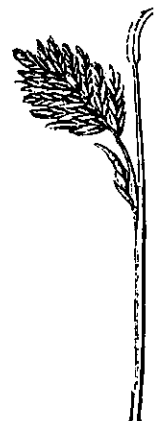
ד. הגדרת נזקים חמורים, שאין מועילה בהם חזקה, עשויה להיות תלויה ברגישותו האינדיבידואלית של הניזוק. מעשה²⁴⁷ ברב יוסף, שהיו לו דקלים, והיו באים מקיזי דם ויושבים תחתיהם. והיו באים עורבים, ומלקקים את הדם, ועולים ויושבים בדקלים ומפסידים את התמרים. אמר להם רב יוסף: הוציאו לי קורקור [=קול העורבים] מכאן. אמר לו אביי: והרי “גרם” הוא? אמר לו: כך אמר רב טובי בר מתנה: זאת אומרת,

²⁴⁴ רמב”ם, הלכות שכנים, פרק ו, הלכה יב. וראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנו, סעיף ג.

²⁴⁵ אמנם ראה רש”י לבבא בתרא כא ע”א, ד”ה בסופר מתא, שמשמע מרבדיו, שבקול גדול אפשר לעכב בידו. את דברי הגמרא, שאפשר לעכב בידו של סופר מתא, מפרש רש”י: “מלמד תינוקות העיר, ומושיב מלמדים תחתיו, והוא מודה את כולם איך יעשו, ויש שם קול גדול”. משמע, שרש”י מדבר במקום שיש יותר ממורה אחד. מאידך גיסא, ראה חידושי הרמב”ן, לבבא בתרא שם, ד”ה בספרא דמתא, שאומר על דברי רש”י, שאפשר שמדובר במי שמלמד יותר מחמישים תלמידים, שניתן לעכב בידו, משום שהקול גדול ביותר, ואין זו מצווה מן המובחר, לפי שיש ללמדם בשתי כיתות של עשרים וחמישה תלמידים. ונראה שהרמב”ן לא גרס כגרסתנו ברש”י, אלא שהכול בכיתה אחת, לכן אין זו מצווה מן המובחר.

²⁴⁶ שולחן ערוך, שם.

²⁴⁷ בבא בתרא כב ע”ב – כג ע”א; המקור כארמית.

גרמא בניזקין – אסור. והרי החזיקו? הרי אמר רב נחמן, אמר רבה בר אבוה: אין חזקה לנזקין? ולא אמרו עליה: כעשן ובבית הכסא?! אמר לו: אלו [העורבים], לי, שדעתי אנינה²⁴⁸, כעשן ובית הכיסא דומים עלי.

הדבר הובא להלכה אצל הרמב"ם²⁴⁹: "מי שהחזיק לעשות מלאכת דם, או נבלות וכיוצא בהן במקומו, ויבואו העורבים וכיוצא בהן בגלל הדם ויאכלו, והרי הן מצריין לחברו בקולם וצפופם, או בדם שברגליהם, שהן יושבין על האילנות ומלכלכין פרותיהם. אם היה חברו קפדן או חולה, שצפופה הזה מזיקו, או שפרות שלו נפסדין לו בדם – חייב לבטל אותה המלאכה, או ירחיק ער שלא יבוא לו הזק מחמתו. שנוק זה דומה לריח בית הכסא וכיוצא בו, שאין לו חזקה"²⁵⁰.

ה. עיקרון נוסף למדנו מכאן, שאף על פי שאין הארם עצמו יוצר רעש, אלא רק יוצר מוקד לרעש – כגון שהוא פותח חנות שנכנסים ויוצאים אליה, או מתעסק במלאכה המושכת עורבים מטרידים – ייחשב למזיק. ואפילו כשאין אפשרות לתבוע ממנו תשלומי פיצויים, משום שאינו מזיק, אלא גורם לנזק, אפשר יהיה להוציא נגדו צו מניעה שלא יעשה כן²⁵¹.

ו. כמו כן יש חובת הרחקה, בתעשייה הגורמת לרעש ולנדנוד הקרקע²⁵²: "מרחיקין את הרחיים שלושה מן השכב [היא הרחיים התחתונה]²⁵³,

²⁴⁸ "שהאיסטניסות, אין מדתה זרה כל כך, שנאמר על בעליה: בטלה דעתו אצל כל אדם" (בית הבחירה לבבא בתרא, כג ע"א, ד"ה והשלישי; עמ' 136 כמהדורות ר"א סופר).

²⁴⁹ רמב"ם, הלכות שכנים, פרק יא, הלכה ה.

²⁵⁰ וראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף לט. וכן ראה שו"ת הריב"ש, סימן קצו: "אם במה שאדם קץ, שהוא מאניני הדעת, הווי לדידיה כקוטרא ובית הכסא, כל שכן במה שמזיקו בגופן, מחמת שהוא חולה או חלוש המזג".

²⁵¹ ראה בבא בתרא, שם, ורש"י לבבא בתרא כב ע"ב, ד"ה גרמא בניזקין אסור.

²⁵² משנה, בבא בתרא, פרק כ, א.

²⁵³ רש"י לבבא בתרא יז ע"א.

ספר
פרץ משובב נתיבות לשבת: הרחיבי מקום אהלך

למדה ויורע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה

ספר

התקנות

למאה שערים ה'

הנבנה מחדש בעיר הקודש ירושלים ת"ו באחת מחורבותיה, לפאת צפונית מערבית הד בית קדשנו, מהלך ערך י"ב רגעים.

נוסדה כעזר השוכן בציון והבונה ירושלים*

לפרט ברוך אתה בעיר

והדשן וכל השדמות עד נחל קדרון עד פנת שער הסוסים מזרחה קדש לה לא יתש ולא יתרם עוד לעולם: (יכתיב ליה ל"ט)

נדפס

פעד"ק **ירושלים** תוכביא

שנת תרמ"ט לפ"ק

נדפס זכרון שלמה אבנר הוקם על פי סאדס הכתוב כי הרי"ל לעזרי כ"י

ואני מסבך עולם עולמי מוסרי דתי חזוי תקומם וקורא לך נדר

היה מאה שנים לתוכנית תעורר

היה מאה שנים ייבנה ירושלים

יש משפט על וארון חלה על תעורר תבנית

ד. עסקי שכנים, וכו' סעיפים.

א) מחוייב כ"א לשמור עצמו בכל מעשהו אף בחדרי הדרים, שלא יגרום שום חיוק או צער לחבירו ולשכנו, הרחוק והקרוב, אף שום השמעת קול או עשן* או נרנוד קרקע, ואף אם השכנים הקרובים מוחלים לו, חרשות ביד הרחוקים למחות בידו, ולא מחני בזה חוקה דקוטרא ובח"ב וכדומה (כמבאר בח"מ סי' קנ"ה ע"ש), בלתי אם יתקן שלא יגיע שום חיוק או עשן וכדומה לרשות חבירו כלל, והכל כפי ראות עיני חוט"ע. ומחוייבים השכנים לשמור עצמם מגרמת חיוק לחבירו אף שלא מגירא דיליה (כדעת י"א ברמ"א סי' מ"ד), ויהי' ביניהם שלום ורעות, ואם יהיה דו"ד ביניהם, יגישו משפטם אל הועד. ואין רשות לשו"א לעשות הפת בקר או גדרות צאן אף בביתו ודצרו בלי רשיון הועד. הוצאות נקיון בתי המחראות המשותפים לשנים חל על שניהם. הוצאת וויזן וגזומראות ונטיית אילן לרח"ה, ושריית מיטוהכנת אכנים ברח"ד בין בימות החמה בין בימות הגשמים**, יהיה הכל כמבואר בח"מ סי' תי"ו ע"ש.

ב) אם א' ירצה לעשות מחיצה בינו לבין שותפו*** מחוייב השותף ליתן

כנ"ל, ומיוסב קושיות תו"ט ס"ג דסנהדרין מ' ז' ד"ה ע"ז, ולהכי מייתי נמי האי קרא ככ"ק ס' הגזול, להורות דאף דהתם אין הכע"ד יודע הא"ף לפרט דכריהם לחוב או לזכות כמסקנת הנמ' מ"מ אסור מיהאי קרא דמגלה סוד, דהיינו מסני שמתכוין לחוב, אבל מסקנת הנמ' דבאמת כוונתו לזכות, זשרי כמו שחילקו סופר' בין גרמא לגרמי הובא בש"מ ס' הכוגס ד"ה הסורף וכאן הכירו מסטיו אם יעשה ככוונת' וגם אין כוונתו להזיק. ועיין.

* ואף כעטן שאינו חדיר כשזעת מחבר סי' ל"ו זס"ך שם ועוד נוסף תקנה מטעם נ"י א"י והשקיע מריבות, אי מטי לביתו/ אע"ג דלא מוזק לאינשי ל"מ חזקה.

** כ"ב כ"ד ע"ב במשנה מהחוקין כו' מן העיר כו' וכנמ' שם לסי' שני הוא לעיר, וכעוד סי' קנ"ה לסיכך אין דין זה גוהג בחו"ל, ועיין בנמ"י שם דמשום נ"י העיר אין בני עיר ובולים למחול ולא גזבר. הדיון בשו"ע נוסף דאינו נוהג בחו"ל כשי' הסמ"ע, וגל נפשו ת"ל שזכינו לראות בנין עיר בחורבת ירושלים לחסרת ישראל, ונוהג דין נ"י העיר, ועי"ש בתו"ט על משנה הנ"ל. ה' וזכנו לראות בבנין העיר ע"מ ככ"א.

*** אף שעמד כך כמה שנים בלא מחיצה לא מהני מחיצה וכדעת הרמב"ם ו"ל והמחבר סי' קנ"ה ס' ל"ו וכמכרת הרא"ש ס"ק דכ"ב דל"ד לחלוץ שאין הזיקו חדיר כ"א צעת תשמישו וגם אז אסור להסתכל משא"כ כאן שהחוק חדיר ודמי לעשן וכו' ע"ש.

שהן ארבעה מן הרכב [היא העליונה הרוכבת על זר²⁵⁴]. טעם ההלכה נתפרש בתלמוד, והוא משום הקול ומשום נדנוד הקרקע²⁵⁵. וכך הובא ב"שולחן ערוך"²⁵⁶: "מרחיקין את הריחיים מן הכותל שלושה טפחים מהריחיים התחתונה, שהם ארבעה מהעליונה, כדי שלא יניד אותו, או כדי שלא יבהילנו בקול הריחיים. הג"ה [=הגהת הרמ"א]: וכל זה בריחיים קטנה, כגון של יד, אבל ריחיים גדולה... צריך הרחקה טפי...; וכן בשאר נזיקין, כגון האורג שמזיק לחבירו בהכאות שעושה בשעת אריגה, ישומו על פי בקיאי ואומנים. וכן כל כיוצא בזה".

ז. בתקנות השכונה "מאה שערים" בירושלים, שנוסדה בשנת תרל"ד (1874), נאסר לגרום לרעש, עשן או נדנוד קרקע, ולא הותר הדבר אלא בהסכמת השכנים ובצירוף הסכמת ועד השכונה²⁵⁷: "מחוייב כל אחד לשמור עצמו בכל מעשהו אף בחדרי חדרים, שלא יגרום שום היזק או צער לחבירו ולשכנו, הרחוק והקרוב, אף משום השמעת קול או עשן, או נדנוד קרקע, ואף אם השכנים הקרובים מוחלים לו, הרשות ביד הרחוקים למחות בידו. ולא מהני [=מועיל] בזה חזקה דקוטרא ובית הכסא וכדומה (כמבואר בחושן משפט, סימן קנה, עיין שם), לבלתי אם יתקן שלא יגיע שום היזק או עשן וכדומה לרשות חבירו כלל, והכל כפי ראות עיני השבעה טובי העיר... ויהיה ביניהם שלום וריעות, ואם יהיה דין ודברים ביניהם, יגישו משפטם אל הועד. ואין רשות לשום אחד לעשות רפת בקר או גדרות צאן, אף בכיתו וחצרו, בלי רשיון הועד. הוצאות נקיון בתי המחראות המשותפים לשנים – חל על שניהם. הוצאת זיזין וגזוזטראות ונטיית אילן לרשות הרבים, ושריית טיט והכנת אבנים ברשות הרבים, בין בימות החמה בין בימות הגשמים, יהיה הכל כמבואר בחושן משפט, סימן תיז, עיין שם".

²⁵⁴ רש"י, שם.

²⁵⁵ ראה בכא בתרא יח ע"א, כ ע"כ; וכן ראה תוספות לכא בתרא יח ע"א, ד"ה דטיריאי.

²⁵⁶ שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף ז.

²⁵⁷ ספר התקנות למאה שערים, ירושלים תרמ"ט, עמ' כג, סעיף א. והשווה גם תקנות החברה שערי חסד לבנין בתים בירושלים, מתוך: קלוגר, עמ' 194-196.

פרק חמישי

נרי

הרואה כריות נאות ומתוקנות ביותר ואילנות טובות – מכרך: שככה לו כעולמו. הירצא לשדות או לגנות בימי ניסן, וראה אילנות פורחות וניצנים עולים – מכרך: כרוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, שלא חיסר כעולמו כלום, וכרא כו כריות טובות ואילנות טובות ונאות, כדי להנח כהן בני אדם.

רמב"ם, הלכות ברכות²⁵⁸

הנוי שימש במקורות היהודיים לא רק כערך הראוי לטיפוח בחיי היחיד והקהילה, אלא גם נושא להוראות חוקיות מחייבות, שיסודן במקרא, והמשכן בתקנות שתיקנו חכמים²⁵⁹.

1. ערי הלויים

א. בתכנון ערי הלויים, נאמר במקרא: "צו את בני ישראל, ונתנו ללויים מנחלת אחוזתם ערים לשבת, ומגרש לערים סביבותיהם תתנו

²⁵⁹ וראה: מ"צ נריה, "נוי העיר וצרכי העיר", שבילין א (תשכ"ב), עמ' מד-מט; י' שביב, "הנוי והנצח – פרק באקולוגיה יהודית", תחומין יב (תשנ"א), עמ' 472-479; ר' קדוש, "הנוי והנצח – לחי עולמים", ישע ימינו, גיליון 36 (ניסן תשנ"ג), עמ' 47-56.

ודאה עוד: י"מ בלומנפלד, "בנין הארץ על-פי ההלכה", ירושלים א (קובץ רכני חודשי, חדשא), חוברת א (אלול תרצ"ו), עמ' כב-לג; שם ב, חוברת ב"ג (שבט-אדר תרצ"ח), עמ' סז-פד; ב' ישר (שליכטר), "תכנון ערים לפי חוקי התורה", התורה והמדינה ב (תש"י), עמ' נט-סד.

ללויים. והיו הערים להם לשבת, ומגרשיהם יהיו לבהמתם ולרכושם ולכל חיייתם. ומגרשי הערים אשר תתנו ללויים, מקיר העיר וחוצה אלף אמה סביב. ומדותם מחוץ לעיר, את פאת קדמה אלפים כאמה... והעיר בתווך. זה יהיה להם מגרשי הערים" (במדבר לה, ב-ה)²⁶⁰.

וזה לשון הרמב"ם²⁶¹: "שכט לוי, אף על פי שאין להם חלק בארץ, כבר נצטוו ישראל ליתן להם ערים לשבת ומגרשיהן...; מגרשי הערים, כבר נתפרשו בתודה, שהם שלושת אלפים אמה לכל רוח, מקיר העיר וחוצה... אלף הראשונים מגרש, ואלפים שמודדין חוץ למגרש – לשדות וכרמים...; אין עושין בערי הלויים: עיר – מגרש, ולא מגרש – עיר, ולא מגרש – שדה, ולא שדה – מגרש...; וכן בשאר ערי ישראל".

סיכום ההלכה, לפי הרמב"ם, הוא אפוא בשלושה עניינים: יש להקצות לערי הלויים, מסביב לעיר, אלף אמות פנויות למגרש, ואלפיים אמה לשדות ולכרמים; אין לשנות את ייעוד שטחי הקרקע; הוא הדין גם בשאר ערי ארץ ישראל²⁶².

רש"י מתאר את ה"מגרש" מסביב לעיר כך²⁶³: "רתבה פנויה מזריעה ומבתיים ומאילנות, לנוי העיר, ²⁶⁴ להיות לה לאויר"²⁶⁵.

²⁶⁰ וכן ראה ויקרא כה, לד.

²⁶¹ רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, פרק יג, הלכות א"ב, ד"ה.

²⁶² וראה ספר המצוות לרמב"ם, מצוות לא תעשה, רכת, ובהערת ר"ח העליר, שם. במנחת חינוך, מצווה שמב, סבור שהדין בשאר ערי ישראל אינו אלא מדרכנן.

²⁶³ רש"י לסוטה כז ע"ב, ד"ה מגרש. וברש"י על התורה, במדבר לה, ב: "ומגרש – ריוח מקום חלק חוץ לעיר סביב להיות לנוי לעיר, ואין רשאין לבנות שם בית, ולא לנטוע כרם, ולא לזרוע זריעה".

²⁶⁴ וראה מה שהקשה על רש"י ב"דבר שאול", סוטה, סימן נה, סוף אות א, ואת מה שהשיב על כך ר' יהודה לייב קאגאן: "הערה בעניין מגרש ושדה", זכר אבות, תל אביב תשנ"ג, עמ' 274-275. וראה י' שביב, שם, העדה 2.

²⁶⁵ לדעת ידידי, פרופ' י' פליקס, אפשר שהיעדר עצים נחשב לנוי, משום שיש בזה כדי להרחיק את הריחות הרעים הנגרמים על ידי זיבול השדות, וכדי למנוע מטורדים אחרים, כגון חרקים וכיוצא בזה, כי במגורים הצפופים שבאותם ימים, מנע צל האילנות את פעולת החיטוי של קדני השמש. וראה למעלה, ליד ציון הערה 159, ולהלן, הערה 270.

ב. ב"ספר החינוך", מוטעמת ההלכה בעניין ערי הלויים²⁶⁶: "כי התורה ציוותה שיתנו שאר השבטים ערים ידועות לשבט לוי... וציוותה גם כן, להיות באותם ערים אלף אמה מגרש, כלומר מקום פנוי [לרווחה] ונוי לעיר, ואלפים אמה חוצה לה לצורך שדות וכרמים, וזה גם מגויי העיר, וממה שצריך לה...; משרשי המצוה: לפי שערי הלויים היו נכונים לצרכי כל שאר השבטים, כי הוא השבט הנבחר לעבודת השם... ומתוך שהחכמה בתוכם, היה עסק כל ישראל תמיד עמהם... ולכן היה בדין אותן הערים, אשר יד הכל שוה בהן, ולב הכל עליהם, להיותן בתכלית היופי והחמדה, ושבת כל עם ישראל בכך. ומפני כן באה הצוואה עליהם, שלא לשנות בעניינם דבר"²⁶⁷.

²⁶⁶ ספר החינוך, מצווה שמב (שמג – במהדורת שעוועל).

²⁶⁷ וראה ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעבודת השם, מהדורת נ' דנה, תל אביב תשמ"ט, פרק כה, עמ' 106-107.

2. נוי העיר

א. הנימוק של נוי, משמש גם בסיס להלכת המשנה, האומרת²⁶⁸:
"מרחיקין את האילן מן העיר עשרים וחמש אמה, ובחרוב
ובשקמה – חמישים אמה". לפי הסבר הגמרא²⁶⁹, אין כנטיעת
עצים – להבדיל מזריעה – משום שינוי ייעוד השרה מ"מגרש" ל"שדה".
אף על פי כן, נאסר הדבר משום נוי²⁷⁰ העיר²⁷¹.

ב. מלאכת עיבוד העורות נמנית עם הדברים שהמשנה קובעת, שיש
להרחיקם מן העיר²⁷²: "מרחיקין את... הבורסקי מן העיר חמישים
אמה". התלמוד הירושלמי²⁷³ מנמק הלכה זו בכך, שמלאכת עיבוד
העורות פוגעת בנוי העיר.

²⁶⁸ משנה, בבא בתרא, פרק ב, ז.

²⁶⁹ בבא בתרא כר ע"ב.

²⁷⁰ אבל בירושלמי, בבא בתרא, פרק ב, הלכה ז: "משום שניאו רע". ושם ניתן
לפרש זאת במוכח "נוה רע". וראה תלמוד ירושלמי, שביעית, פרק ו, הלכה
א: "מפני מה לא גזרו [טומאת ארץ העמים] על אותה הרוח שבגרדיקו?
ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי מפני שניויה רע". וראה פירושו של י'
פליקס, לשביעית, שם. וראה למעלה, הערה 265.

²⁷¹ ראה רמב"ם, הלכות שכנים, פרק י', הלכה א; טור חושן משפט, סימן קנה,
סעיף כו. וראה אנציקלופדיה תלמודית ב, עמ' רכה-רכו, ערך "ארץ ישראל";
שם י', עמ' תרע-תרעא, ערך "הרחקת נזיקין".

²⁷² משנה, בבא בתרא, פרק ב, ט; ראה למעלה, ליד ציון הערה 165.

²⁷³ ירושלמי, בבא בתרא, פרק ב, הלכה ח; על פי פירושו של ר"א פולדא, שם.

ג. הלכה חשובה משמיע לנו הרשב"א²⁷⁴, שרבר שנאסר משום נוי העיר, אין אפשרות לבני העיר למחול על כך. הרשב"א משווה את לשון המשנה האומרת²⁷⁵: "מרחיקין את האילן מן העיר" למשנה שלאחריה, שנאמר בה²⁷⁶: "מרחיקין גורן קבוע מן העיר... כדי שלא יזיק". לדבריו, היעדר המלים "כדי שלא יזיק", בדין הרחקת האילן, מלמד שהרחקת האילן אינה משום נזק, אלא משום נוי²⁷⁷, "וכלל²⁷⁸ שהוא משום נויין – אין בני העיר יכולין למחול"²⁷⁹.

²⁷⁴ ר' שלמה בן אדרת, גדול חכמי ישראל בספרד בדור שלאחר הרמב"ן, נולד בכרצלונה בשנת ד"א תתקצ"ה (1235), ונפטר בשנת ה"א ע' (1310).

²⁷⁵ משנה, בבא בתרא, פרק ב, ז.

²⁷⁶ משנה, שם, ח.

²⁷⁷ ש' ליברמן (למעלה, הערה 195) מבקש לפרש את דברי הירושלמי, בבא בתרא, פרק ג, הלכה י, על דרך המובא בספרו של יוליאנוס, שבו קבע, במסגרת חוקי הבנייה שנהגו בארץ, שאסור לחסום מראות נוף, כאשר יכול לראות מביתו בקו ישר, אבל מראה מן הצד או דרך בניינים – מותר לחסום.

²⁷⁸ חידושי הרשב"א לבבא בתרא כד ע"ב, ד"ה הא דאמר.

²⁷⁹ וראיתו – מן ההוראות בדבר ערי הלויים, שאין לשנות בהן ממגרש לשדה, ולהיפך. אבל ראה שיטת הרמ"ה, יד רמ"ה, לבבא בתרא, שם, שאינו מצמצם את תתולתה של הלכה זו לארץ ישראל. וראה: י' גרשוני, "הלכות ארץ ישראל", אור המזרח כו (תשל"ח), עמ' 154-160. וראה שביב (ראה למעלה, הערה 259), עמ' 476.

וכן השווה רש"י לבבא בתרא, שם, ד"ה לא תמיא ולא קרירא: "שזה סומך על זה; אף כאן דמי האילן מי יתנם? אם באת להטילם על בני העיר, כל אחד אומר: ממני לא יתחילו. ונמצא האילן עומד, והעיר מגונה, ואין זו תפארת ארץ ישראל".

3. נוי ארץ ישראל וירושלים

את חשיבות יופיה של ארץ ישראל, אנו למדים מדין הרחקת האילן, שעסקנו בו לעיל. כיוון שדין הרחקת האילן הוא משום נוי, אומר הרמב"ן, כי אין דין זה אמור אלא בארץ ישראל, מה שאין כן דין הרחקת הגורן, שהוא אמור בין בארץ ישראל ובין בחוץ לארץ²⁸⁰: "וכיון שאמר עולא²⁸¹, דמשום נויי העיר הוא, פשיטא ליה, שאין תקנה זו אלא בארץ ישראל, אבל חוץ לארץ, אין מן הדין שיעכב, ולא תקנו בה כלום. הלואי שתנול בפני יושביה". כלומר, אין חשיבות ליופין של ארצות הגולה, משום שראוי שיעזבון תושביהן היהודים, ויתיישבו בארץ ישראל²⁸².

למעלה²⁸³, הבאנו את ההלכה, ולפיה אין עושין כיכשונות בירושלים, ואת פירושו של רש"י, שהטעם לכך הוא, משום שהעשן משחיר את החומה, וגנאי הוא; וכן מה שאמרו על שוקי ירושלים²⁸⁴, ש"עשוין להתכבד בכל יום", פירש רש"י²⁸⁵, שהוא "מפני הטיט".

ועוד הפליגו חכמים ביופיה של העיר ירושלים וביופיו של בית המקדש, ואמרו²⁸⁶: "מי שלא ראה ירושלים בתפארתה, לא ראה כרך נחמד מעולם; מי שלא ראה בית המקדש בכנינו, לא ראה

²⁸⁰ חידושי הרמב"ן לבבא בתרא, שם.

²⁸¹ ראה בבא בתרא כד ע"ב: "אמר עולא: משום נויי העיר".

²⁸² וראה חידושי חתם סופר לבבא בתרא, שם.

²⁸³ ליד ציון הערה 190. וראה גם למעלה, ליד ציון הערה 155 והערה 155.

²⁸⁴ פסחים ז ע"א.

²⁸⁵ רש"י לפסחים, שם, ד"ה ובהר הביח. וכן ראה רש"י לבבא מציעא כז ע"א,

ד"ה ושוקי ירושלים.

²⁸⁶ סוכה נא ע"ב.

בנין מפואר מעולם". ושם סיפרו על המקדש שבנה הורדוס, שבנאו כאבני שיש מסוגים שונים, ולא ציפה אותו בזהב, כפי שעלה בדעתו, משום שקיבל את דעת החכמים, שכך יפה יותר. ועוד הוסיפו²⁸⁷: "עשרה קבים יופי ירדו לעולם – תשעה נטלה ירושלים, ואחד כל העולם כולו". ועל הפסוק: "מציון מכלל יופי" (תהלים נ, ב), אמרו²⁸⁸: "ממנו מוכלל יופיו של עולם". ועל מה שנאמר בתורה, ביריעות המשכן: "והאמה מזה והאמה מזה בעורף באורך יריעות האוהל, יהיה סרוח על צדי המשכן מזה ומזה לכסותו" (שמות כו, יג), מביא רש"י²⁸⁹ את הטעם שנתנו חכמים²⁹⁰ לכך: "למדה תורה דרך ארץ, שיהא אדם חס על היפה", היינו שלא יתלכלכו היריעות התחתונות בעפר ובגשמים.

תקנון בדבר נוי בשכונות ירושלים

תשומת לב מיוחדת לנוי, הוקדשה על ידי מייסדי השכונות החדשות בירושלים שמחוץ לחומות.

בתכנון השכונה "מאה שערים", קובעים מייסדיה את עיצובה, ובין היתר הם אומרים שראוי "כי²⁹¹ יהיו הבתים בנוים סביב השדה כמו תיבה מד' רוחותיה, ויהיה לכל בית חצר ותשמישיו, כאשר ישית הוועד. ובתווכך – ישאר מקום פנוי כר נרחב בשותפות לכל בני החברה, אך לא ינתן על זה שטר מכר לעולם. שמה יהיו בורות מים ושמה יהיה מקום לבית הכנסת, כאשר ירחיב ה' את גבולינו, שמה יטעו אילנות להביא רוח צח וריח טוב ליושבי הבתים"²⁹².

²⁸⁷ קידושין מט ע"ב.

²⁸⁸ יומא נד ע"ב.

²⁸⁹ רש"י לשמות כו, יג.

²⁹⁰ ראה ילקוט שמעוני, שמות, רמז תכב.

²⁹¹ ספר התקנות למאה שערים, ירושלים תרמ"ט, עמ' טו, סעיף ג (תקנות משנת תרל"ד).

²⁹² וראה שם, עמ' טז, בהערותו של ר' ש"ז בהר"ן, בדבר ההיתר לנטוע אילנות בירושלים (ראה למעלה, הערה 157).

אליה חמת התקנות והסדרים אשר אני בביתנו מאה שערים עליהם המבע;

אני ג'ורן והנה הנדסם לזכרון בראשונה בשנת תרל"ד
ובו יא סעיפים .

א) המנהל אשר קנתה החברה באחת מחברות ירושלים מהלך עשרה
שנים מעריבת זמנה זה הסית נקרא כרם כדבור . המוצע
למכר ע"ש חמשה אנשים : א' יליד מורקן , א' יליד עסמריין , א'
ולד אשכנזי , א' יליד חימת , א' יליד ענגלאנד . והם יתנו כתב מקיים
ב"א בקונסולריע שלן , כי חזו בעד מאה ושבעה עשר אנשים .
המכתב יהיה ביד הועד או ביד אחד מהגדולים אשר יבחר הועד .
ב) בכל שתי שנים בליה כסליו , יבחרו בני החברה ועד חדש על"פ רוב
הענות בעלמות , רק יבחרו מהועד הראשון ארבעה או חמשה שיהיו
ב"א החדש , ויוספו להועד החדש על החשבונות המנקסאות וכל
השייך להחברה מהועד הקודם , וגם יבחרו כל בניגל החברה
יהיה ועד כזה , למען ישמור את המקום הבנינים בנקיות וסדרים ,
ושמורה מכל ריב ומרוח בין השכנים , ובמקום בענינים הנענים אל
ותחלה המשותפת לכל החברה , ואשר בין איש לרעהו ולשכנו .

ג) סדר הבתים ובנינם יבואר באר הישב במנקס החברה , ופה יבואר
בקצרה כי יחזו הבתים בנינם סביב השרה כמו תיבה סד' רוחותיה ,
ויהיה לכל בית הצד ותשמישיו כאשר ישית הועד , ובתוך ישאר

ד) דבר קפה היה אז לקיים התנאי הזה . בתחילת הקניה , ובכחזה החיוב' ע"ש
המנוח מו"ס בן ג'ורן ליהאן ז"ל כי הוא היה תחת מתסלת ענגלאנד . וכאן מקום
להזכיר . לפיכך גל שחזו ויניעו נכד ההברה , ובכבודו היה מגן ומחסה על החברה לעיני
הבנים , מטעמו בביד ובצ"ח , וכדו לתמארת לכל זרעו לדור דור .
ה) המספר הזה היה אשר קניה הראשונה תכף כפעם הראשון באסיפה הראשונה
כסדר וזו"פ יתקוננו וימלא מאה שערים ויכרכו ה' , אחר שבת קדש עור לנו הסוכן
בלין והרחיב לנו הנכול מאה שערים עד שנים ושלשים דולם ותוסף בני החברה עד
מאה וארבעים , בהמסס כל בני החברה .

ספר התקנות ל"מאה שערים", ירושלים תרמ"ט: יישאר כר נרחב, שמה ישעו אילנות
להביא רוח צח וריח טוב ליושבי הבתים.

מקום פנוי כר נרחב*) בשוחמות לכל בני החברה, אך לא ינהן ע"ן
שטר מכר לעולם. שמה יהיו בורות מים, ושמה יהיה מקום לביהמ"ג
כאשר ירחיב ה' את גבוליו, שמה יסעו אילנות***) להביא רוח צדק
ורוח טוב ליושבי הבתים.

*) ואם כי בתחילה לא היה באפשר לקיים התקנה הזאת כי לא היה לנו כ"א
ערך ארבעה עשר דולר, אמנם בעור השוכן בציון אשר קנינו אח"כ עד שנים ושלושים דולר
עלה בידיו לעשות הכל כאשר מקושר בהתקדמה לד"א.

**) החפץ הזה נשאר מעל מטעם שאין עושין נטות ופרדסים בירושלם, וברור
הוא כי הנחלה הזאת הייתה ברוך העיר כי אינה רחוקה מהר הצינף מלפני בדרך ישר
כ"א ערך שמונה רגעים, חף שלכאורה היה נראה להחיר בזה"ל כמו שאר דברים
האחרים בירושלים או כ"א כנידול חרנגולים ובהמה דקה שאינם טהנים. צומן הזה
כמבואר ביו"ד סי' ע"י ה"ג בנ"ד דלא שייך צומן הזה כדאיתא בריש בילת דף
ה' ע"ב טעמא דמנוכו' ע"ש ברש"י ואש"ג דמחילה ליתא כו' דהא כדי לעטר כו'
וכיון דחברה מה לנו לעטרה לצורך הנכרים עכ"ל. ואף דברין לא יקל אדם ראשו כנגד
שער המזרח שהוא ג"כ מד"ק כנראה מלפני הרמב"ם בה' כהנ"ח פ"ו ה"א ח"ל: מלות
טפה לירא מן המקדש שנאמר כו' ובה' כ' אמר ואיוו היא יראתו כו' וחשב שם דברים
עד סוף ה' ד' ומסיים ו"ל כל זה לירא מן המקדש ואח"כ סה"ה' מתחיל לא יקל וכיון
שאינו כולל הדיון הזה דלא יקל בהלכות ראשונות המסודרים וזה' כ' עד סוף הלכה ד'
ואדרבא כולל הדיון הזה עם שאר דברים הנאמרים בה' ה' דמיתני להו מדברי קבלה מזה'
שינו ולני וגו' ומסקוק בבית אלקים וגו' ע"כ מוכח מזה דהוא"ל והוא חזק למקדש הגם
שהוא הקל ראש בכל זאת אין זה בכלל מלות עשה. והגם דבגמרא במס' יבלות ילף
לה מומקדשי תיראו ו"ל דפ"ל לרבינו שהוא אסמכתא בעלמא ואש"כ טהנת צומן הזה
כמבואר שם בהל"ו דילפינן לה ביבמות ו' ע"כ מאת שנתותי שמורו. והא דא"ל בברכות
דמן הצופים ולפנים אינו נוהג רק צומן שהשכינה שורה וספקה רבינו. בהל' ח' היינו חזק
לירושלם וי"ל העעם דבירושלם עלמו חמיר ע"פ מ"ש רבינו בס"ו וי"ל שקדושת המקדש
ירושלם מפני השכינה וטכניה אינה נסילה. אמנם זהו דוקא בדברים שהם משום מורא
מקדש משא"כ בנ"ד שהוא רק לגוי ועשה ל"ש נוי כנ"ל. אמנם ככתבתי ופירש פ"ו ד'
כ"כ החמיר כזה ודעתו לאסור לולב הגדל על דקל שבירושלים בזה"ל, ואין בדינו
להקל נדון, ואף שנראה מהרדב"ו בתשובותיו ח"ה סי' ע"א להקל בזה מ"מ נראה
ממה שהשמיע ולא הביא את דברי כו"ס הגו' שצדא"ל לא ראה ואם היה רואה אולי היה
מודה. וליהיד הצטע אילן בהוד שזו אח לתחית לאפשר שאילן יחידי קיל-בוה וגם הצטע
רק לגוי אולי ל"ש שמא חסרם וניגת ורדים היה ג"כ פירות אחרים לכך צריך הצטע שיהיה
תימות נביאים ראשונים ע"י ברש"י צ"ק ע"ב ומלשן הגמ' והרמב"ם שהוכירו נטות
ואילנות משמע קת כנ"ל. ויש להביא סמך ממתני' דמספר פני באילן העומד בירוש'
ונספו נוסה להן הכי נתיח דמירורי כנעשה באיסור או שהיא מניית ורדים, אך הכו"ס
לא נהיה לפלה ע"כ אין להורות בזה לא איסור ולא היתר.

בתקנון שכונת "זכרון משה", שנוסדה בשנת תרס"ה (1905), מובאות הוראות בדבר סלילת כבישים והתקנת מדרכות, חפירת תעלות למי שופכין, נטיעת עצים וטיפוחם, ואיסור תליית כבסים לייבוש ברשות הרבים. וזה לשון התקנון²⁹³:

18. כל הדרכים שבשכונה צריכות להיות סלולות היטב, ועשויות במדרון למען לא יעמדו בהן מימי הגשמים. ומשני עברי הדרכים הרחבות, צריך לעשות מדרכות מרוצפות באבני קרדרים ברוחב לא פחות ממטר אחד מכל צד.

19. מתחת לדרכים תעשינה תעלות למימי השופכים, וצנורות ימשכו מתחת לארץ מכל חצר וחצר אל התעלות האלה, ועל החברה להשתדל להמשיך התעלות האלה אל תעלת העיר, ואם לא יהיה הדבר אפשר, אז על החברה לבנות בורות לאסוף את מי השופכים בהם ולנקותם בכל שעת הצורך, על חשבונה.

20. אם יהיה אפשר להמשיך התעלות אל תעלת העיר, אז ימשיכו אליהן צנורות גם מכל בתי הכסאות של בתי השכונה, אבל לא קודם לבן.

21. על יד הדרכים הרחבות משני עבריהן, תטע החברה שורות עצים, ותעסק בגדולם.

22. אין לנגב [=לייבושן] בגדים כבוסים ברשות הרבים, ואין למתח בה חבלים.

23. חפירת התעלות והצנורות, וסלילת הדרכים והמדרכות, ונטיעת העצים וגדולם, כל אלה יעשו על חשבון החברה, ובידי החברה, ולא בידי היחידים. וכל אלה צריכים להעשות לכל המאוחר במשך שנת תרס"ט.

ביסוס האיסור לזיהום רשות הרבים וקביעת סנקציות כנגד העבריינים, מובאים בתנאים שהוטלו על תושבי שכונת "מזכרת משה". שכונה זו הוקמה בשנת תרמ"ג (1882), ונבנתה בסיוע קרן על שם השר משה מונטיפיורי.

²⁹³ תקנות החברה זכרון משה (למעלה, הערה 123).

בהודעה שיצאה מטעם הקרן²⁹⁴, והחתומה על ידי ר' יחיאל מיכל פינס, מפורטים האיטורים שעובר מי שאינו שומר על הניקיון: הוא ממרה את פי התורה, גוזל את הדבים, ועובר על חוקי המלכות והחבדה. הסנקציות שנקבעו הן עונש כספי, ההולך וגדל על עברות נשנות, ואם יעמוד העבריין במרדו – יסולק מן השכונה.

היבט נוסף של נוי השכונה בא לירי ביטוי בתקנות השכונה משנת תרמ"ג (1882). כאן נקבע, כי בניית הבתים תהיה מותרת, בתנאי שלא ישחיתו את "תואר וסדר הבניינים". זאת בנוסף לדרישה, שהבנייה לא תזיק – לא לכלל, לא לפרט ולא לניקוז. וזה לשון התקנה²⁹⁵: "יחיד הבא לבנות ברשותו אחר החלטת הבית, וגם אחר לקיחת הקושאן, יתן ידיעה להועד הזמני, אשר לא יסור לעולם מהמקום הזה, ואחרי ראות עיני בעלי הועד, כי בנינו איננו מזיק לא להכלל ולא להפרט, ולא להמשכת המים דרך הצנודות אשר על גגו וקירותיו ואשר בארץ מתחת, וגם איננו משחית את תואר וסדר הבניינים, יניחו לו לבנות בגבולו, ויבנה הכותל על שלו ועל שכנו, ובבוא שכנו לסמוך לו בבנין, ישיב להראשון חצי שויו של כותלו, וגם בית דין נוקקין לזה".

כמו כן נקבע בתקנות, כי "בשני צדי הדרכים, ינטעו אילנות נחמדות למראה, וכל אחד חייב לשומרם, וגם להשקות האילנות הסמוכים לביתו. וחצרו".

²⁹⁴ מודעה רכה, מתוך: קלוגר, עמ' 49.

²⁹⁵ "תקנות החבדה" "משכנות ישראל" מוסבת שם "מזכרת משה", מתוך: קלוגר, עמ' 52.

מודעה רבה

להיות על הקוד לזכות לגרי הבית המיד, לא ימחה:

זהה סוגי קידום ולא יחיד קד
קידום דמי: (רשימת בריאות).

דוא בעלי בנים סך ימריה ספתי האבק קד
 כהתיב נעועיעין אין דעם קאנפראקט סבי רעבוער פון
 לונדון אבסורג צו נעמען דאס און דוא הייער און אדער
 דעם פלאן, וואל אלעס זיין רעכט זויבער און רייער
 דוא הא תורה הקדושה האט געכאפטן, און דוא דוא
 חקי הסדינה און דוא בענשליכקייט פערלאנגט.
 עב זעקן ביר כורה וברוע אלע בעלי הבתים
 השבנים הודים בבקום הוד, דאס זיי זאלען דעם
 הנאי בקיטצין פונקטליך, היינט: קד סתם און קדע
 פלעכטע וואכעניקן אירע-צו-ניסטקן פאר דוא הייער.
 און דוא ביר הכבוד גום לאוען אסטע, אונד דוא
 קדעצער גום לאוען פערזונליכען דעם פלאן.
 און איר דוא פערזונליכען הערען גום בעשאלט
 הערען, זא הייד דער איבערשטער בעשאלט
 הערען, דאס ערשט פאאל אין פערטל בירי.
 דאס צווייטע פאאל אין האלב בירי, דאס דרשט
 פאאל איינע נאענע בירי, הערען אבער דאס הערע
 גום הערען און הערע בעשאלט בלייבן, זאל ער הייער
 דאס איר ער איז אין פון רעכט בען גום לאוען
 פארדינען אדער דוא הייד אירן להבא אונד חק ער איז
 ספני החברה רעכט הברה זיין נעסער איינע אנדערען
 פערזענען און אירע נאך הייד זיין געלד אנגעבען.

עיש התנאים שהפיל העיער מלונדן על
 בעלי הבתים סוכות. סוכות כשהי' הנני
 סוכות והחודשים לכל בני השכונה הוואה פי
 חסדו בכל כשרו את בתים זאת העיט זאת
 בתי הבתים זאת הפקום הפני לפני בתים
 מנקיין וסודרה, זאל יוצאן את זבלם ואל
 ישפוט את שפתיהם אלא במקום אשר התיחד
 להם, ולא יהיו לילייהם לעשות צרכיהם למול
 בתים, ולא יגורו פתחי בתי הבתים פתוחים.
 העובר על האחרה הוואה מלבד אדם ימחה
 פי חורוהו הקדושה כאמרה: והיה פתח
 קדוש; וכלב סח שהוא גזל את הבתים
 עש רן, ככבודי כשרע הוואה פתח הייד;
 וכלב שהוא עובר על חק המלוכה חק
 המלכה, עור עורו עיניו בעיני פתח,
 בעיני ראשונה רבץ בירי, בעיני פתח הייד
 הכיני, ובפעם השלישית כעירי אמה, זאם
 יעמוד כבודו לכליו שבעי לקל האוהה
 האלה, והיה אם עין הוא בא כשהי' זאל
 ישפוטו לו עיד לשנה השניה, זאם בעל
 הבית הוא העצמאית פון הבתים, וההכשר
 חלקי לאורו — והשם לו כשפו.

והעשוער יתעם והבוא עליו ברכת טוב.
 נכתב ונחתם בירושלם עתק, דיה אייר שנה: ה'תתק"מ מדובר כך עיר האלהים לפי.

עקד הועד להבית. סוכות כשהי' אשר מלונדן

יהואל טיבל מינס.

הודעה לתושבי שכונת "מזכרת משה": מי שאינו שומר על הניקיון, ממרה את פי התורה
 ונזול את הדברים, זאם יעמוד במודרו — יסולק מן השכונה.

מזכרת
לימים משה זרוע תפארתו
בקע מים מפניהם

לעשות לו שם עולם
(ישעיה ס"ג, י"ב)

זה ספר

תקנות החברה

משכנות ישראל

מוסבת שם

מזכרת משה

לשם תפארה ולמזכרת עולם להשר הצדיק, הדגול סרגבנת
קדש, סיד משה מונטיפיורי באראנעק
פעחיק ירושלים תצ.

נדפס

פעחיק ירושלים תוצב"א

בדפוס ד"ר דואל משה סאלאסמן נ"י

מהנורות כפרט, ומהשתמש בכל זכות הבגנים הכללים בכלל.

(ז) • להוצאות תיקן תיקן המקומות הכלליות, יקח הועד ראשונה את כסף שכירות בית התגור והמרחץ, דעכדי לפינר, ואם ימעט כופין את יושבי הבתים לתת איש חלקו, ככלי איחור וסידוב.

(ח) • יודד הבא לבנות ברשותו, אחר החלפת הבית, וגם אחר לקחת הקושאן, יתן ידיעה להועד הזמני, אשר לא יסור לעולם מהמקום הזה, ואחרי ראות עיני בעלי הועד, כי בנינו איננו מדיק לא להכלל ולא להפריט, ולא להפרכת המים דרך הצנורות אשר על גג וקירותיו ואשר בארץ מתחת, וגם איננו משחית את תואר וסדר הבגנים, ינחתו לו לבנות בנבולו, ויבנה הכותל על שלו ועל שכנו, וכבוא שכנו לסמוך לו בבנין, ישיב להראשון חצי שויו של כותלו, וגם ביד נזקק לזה.

(ט) • בשני צדי הדרכים ינסעו אילנות נחמדות למראה, וכל אחד הייב לשומרו וגם להשקות האילנות הסמוכים לביתו וחצרו.

(י) • בבית הכנסת ובית המדרש ובעזרת הגשים יופקדו נזכרים מיוחדים, למען יתנהגו בכל סנהגי ישראל בכלל, ובמנהגי תוסחי בית הכנסת בית יעקב אשר בהצר רבינו יהודא החסיד דל כפרט, שכך קיבו וקבלו עליהם בני חברתנו סיום הוסדה, ולמען יבנעו כל ריב וכל קטטה בדברים הנוגעים בבית אלקים להולכי ברנש, וישב עמי בנות שלום ובמשכנות מבטחים.

(יא) • לכבודו של השר הצדיק העומד לגם ותפארת ישודן סד
משה מונוטי פיון היו, יהי שם חברתנו סענה,
 סוכרת משה, והיה שמו לעולם, להגיד לחר אתרוק, פרשת
 נחלתו ורב טובו לבית ישראל, והי אהב צדיקים וידע ימי תמימים
 יארץ יסו ושנתיו בנעימים, ויראהו בבנין שלם ותשועת עולמים.
 בקרב כל ישראל כביא.

תקנות "מזכרת משה", ירושלים תרמ"ג: בניית הבתים תהיה מותרת בתנאי שלא ישחיתו את תואר וסדר הבניינים.

4. היופי, המוסר ושלמות האדם

על הזיקה שבין פיתוח חוש היופי לבין הייעוד המוסרי של האדם, עומד רש"ר הירש²⁹⁶. בפירושו לפסוק: "ויצמת ה' אלוהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל" (בראשית ב, ט), הוא אומר²⁹⁷: "הגן היה מספק את כל צרכיו הגשמיים של האדם. אולם, הכתוב מקדים את 'נחמד למראה' ל'טוב למאכל', הנה אומר: את סיפוק חוש היופי לסיפוק חוש הטעם ותאוות המאכל. כאן זכה חוש היופי להצדקתו ולהקדשתו, וגם בכך מתגלה מעלתו היתרה של האדם. רבות הן צורות הנוי, המתגלות ביצורי אדמתנו. ועד כמה שידיעתנו מגעת, הרי האדם הוא היצור היחיד המסוגל ליהנות מן היופי, ומכאן הוכחה לחשיבות חוש היופי לייעודו המוסרי של האדם. אכן, צורות הנוי המצויות בבריאה וחוש האדם ליהנות בהן, מונעים את האדם מהידרדר לדרגת הבהמה. השמתה ביופי הטבע ובנוי הצמחים תביאנו לשמוח גם ביופי מוסרי. תברה שאיננה חסה על היפה, גם האדם יגדל בה פרא. שמחת האדם בהרמוניה אסתטית קרובה לשמחתו בהרמוניה מוסרית. אכן, אין 'רע' אלא שבור ורעוע, הרמוניה מוסרית שהושבתה. כלל ששוב אין בו רעיון אחד, הרי הוא רע לפנינו".

הדרגת הזיקה שבין יפי הטבע ובין מכלול כוחותיו הנפשיים של האדם, באופן שהתפעלותו מן היופי של הבריאה מביאה אותו למיצוי אישיותו, ראינו למעלה, בדברי הרב קוק²⁹⁸. דברים באותה מגמה אנו

²⁹⁶ ר' שמשון ב"ר רפאל הירש, ממנהיגיה של יהדות אשכנז במאה הקודמת, רבה של קהילת ישרון בפרנקפורט ע"נ מיין, תקס"ח (1808) – תרמ"ט (1889).

²⁹⁷ פירוש רש"ר הירש, ירושלים תשכ"ז, לבראשית ב, ט.

²⁹⁸ ראה למעלה, ליד ציון הערה 30.

שומעים בדברי ר' יוסף בלאך²⁹⁹, ועל פיהם הוא מסביר את המעשה המובא בתלמוד³⁰⁰, ברכן שמעון בן גמליאל, "שהיה על גבי מעלה בהר הבית, וראה גויה אחת שהיתה נאה ביותר. אמר: מה רבו מעשיך ה' (תהלים קד, כד)".

ואלה דבריו³⁰¹: "לפי האמת, לא רק שאי אפשר לו לאדם להשריש מקרבו את כחותיו הטבעיים, ומוכרח הוא שימצאו בו כולם, אלא גם דרוש וראוי הוא שכל כחותיו יחיו בו. כי רצון ה' בבריאת האדם היה, שיהיה ויחיה דוקא במתכונתו זאת. ורק האדם שכל כחותיו ערים וחיים בו, נקרא אדם שלם. והתורה דורשת שהאדם בשלמותו, היינו בכל כחותיו, יהיה כמו שצריך הוא להיות, ויעשה מה שנפקד עליו לעשות. ואין התורה דורשת מהאדם, שימית כח אחד מכחותיו, ויחיה בלעדו. כי מלבד שלא יעלה זאת בידו, מפני שלא נתנה היכולת לאדם לעקר כח מכחות נפשו לבלי התחשב עמו כלל, כי אם יכניעו במקום אחד, יתפדץ אחרי עבור איזה זמן במקום אחר ביתד שאת וביתר עז. הגה מלבד זה, עד כמה שיעלה בידו לעקור כח מכחותיו, הלא תחסר נפשו, ולא יהיה אדם שלם, כי איננו על פי מתכונתו האמתית שנקבע לו מה'. ואדרבה, כל מה שיגדל האדם, מתגדלים ומתחזקים עמו כל כחותיו ורגשותיו".

על המעשה ברכן שמעון בן גמליאל, שהזכרנו לעיל, הוא אומר: "לכאורה גמרא זו תמוהה. היחכן שאדם גדול כרשב"ג יתענין בענינים אלו, ויתפעל מהם?... מכל מקום קשה להבין, איך עשה עליהם דבר כזה רושם כל כך חזק, לעורר בהם רגשות התפעלות?... אבל באמת מלמדים אותנו חז"ל בספור מעשה זה, כי דרך האדם הגדול הוא, שיחיה בכל כחותיו, ושיהיה ער ומדגיש את הכל, כי אל לו לבטל רגשותיו. ולכן כל מה שיגדל, הרי כל רגשותיו ערים וחיים בו יוחר,

²⁹⁹ ר' יוסף יהודה לייב בלאך, מחכמי המוסר, אב"ד וראש ישיבת טלו, נפטר בשנת חר"ץ (1930).

³⁰⁰ עבודה זרה כ"א (על פי כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, מהדורת ר"ש אברמסון, ניו יורק תשי"ז).

³⁰¹ שיעורי דעת, בני ברק חשל"ח, כרך א, עמ' 193.

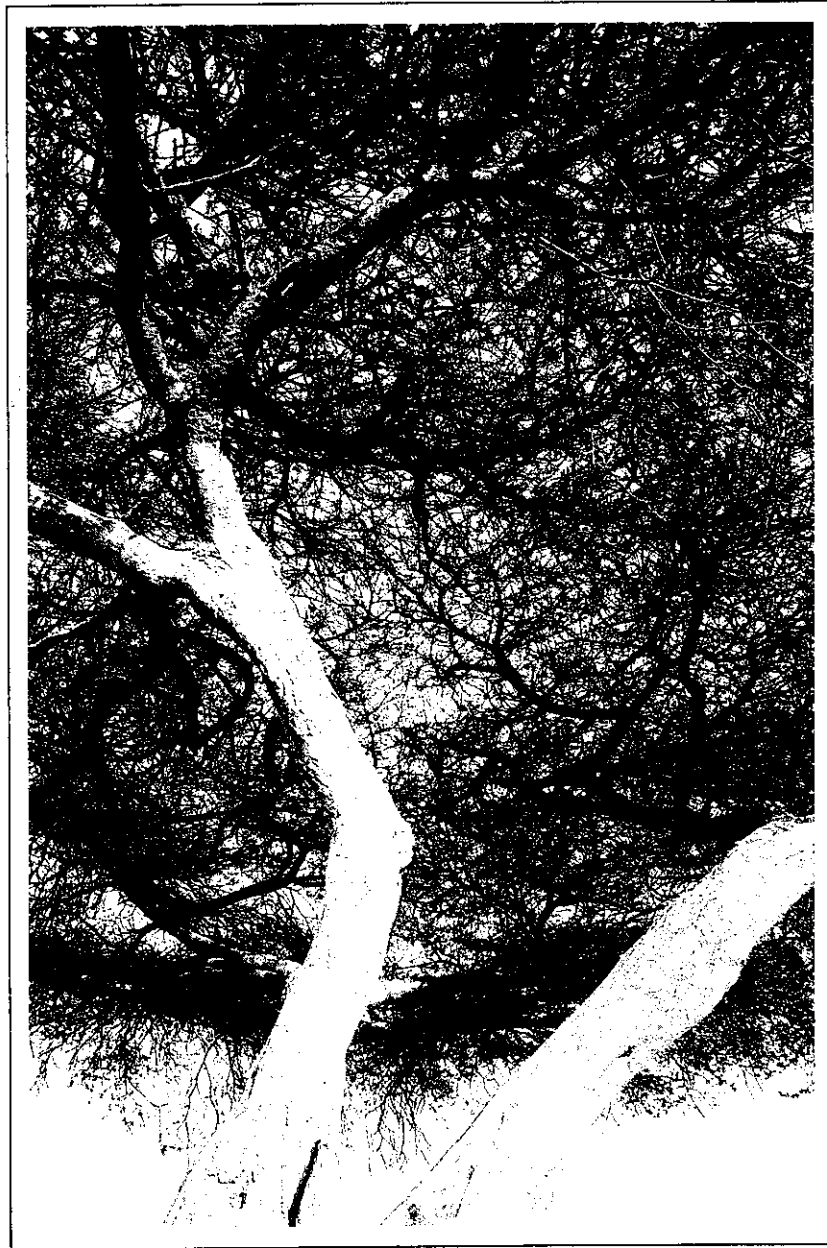
וגם רגש היופי מפותח בו בכל תקפו, מתפעל ומתרגש הוא כראותו מחזה טבע נהדר, ובשמעו נגון נעים, ובראותו בריה נאה ביותר, הוא בא לידי התפעלות. כי האדם הגדול, ברוחב לבו ובכחותיו הגדולים והחזקים, אי אפשר שלא יתפעל מענייני התבל הנהדרים. ובנפשו הגדולה, המכילה את הכל, מוצאים את הדרם כל ענייני העולם המעוררים התפעלות והתרגשות, אלא שאינו מוציא את התעוררות ותנועת נפשו לעניינים גסים וכעורים, כי אצלו נוגעת התעוררות כחותיו למיתרי נפשו היותר דקים ועדינים, מעוררת אותם ומביאה אותו לידי התרגשות יותר עליונה. ואמנם אסור לו, אפילו לאדם הגדול, להתעסק בעניינים אלו, שבכחם לעורר רגשות בלתי טובים. די לו להסתכל במה שמותר, בטבע הנהדר וביופי חכמת התורה, המפתחת את כל רגשותיו וכחותיו של האדם. אבל אם נודמן לו לראות דבר מה, אם אף באונס, הרי הוא מוכן לקבל בנפשו הגדולה הרגשות שמתעוררים בה, אין לבו אטום מלהתרגש מיופי זה, וגם אינו אוכד על ידי זה את דרכו העולה למעלה בקודש, אלא בהרגישו הכל בכל חוקף נפשו הגדולה, יודע הוא להשתמש ברגש זה לתכלית הנשגבה – להכרת הבורא. ולא רק שאין זה מזיקהו ומורידהו ממעלתו, אלא אדרבה הוא מרומם את זה הרגש, ומתרומם אתו להתבונן על ידו בכח ה' וגדולתו. ובהכירו בכל העניינים את כח הבורא, שברא בריות נפלאות ונהדרות מאפס ומאין, הוא בא מיד להתפעלות נשאה ורוממה ל'מה רבו מעשיך ה'".

פרק שישי

סיכום

היחס לבריאה

התשתית הרעיונית בדבר היחס בין האדם לסביבתו בכלל ולצומח כפרט, הודגשה במקורות הקדומים, במדרשים ובספרות הפילוסופית. היחס אל הטבע נקבע תוך הכרה בכך, שהבריאה כולה היא פרי יצירתו של הבורא, ואהבת הבורא נתפרשה כמשמעות רחבה של אהבת כל ברואיו: הדומם, הצומח, החי והמדבר. הטבע, בכל יופיו, נברא כשביל האדם, ואל לו, לאדם, לקלקל את מעשה הבריאה. זיקתו של האדם לטבע, יש בה כדי לקרב את האדם לאופיו הראשוני, לטבעיות המעניקה לו אושר ושמחת לב.

איזון האינטרסים

הגנת הסביבה טומנת בחובה את הדאגה לאיזון בטבע. משמעות אחת של האיזון היא האיזון בין האדם לבריאה בכללה. אבל איזון זה, אין משמעו שוויון. האיזון עשוי להיות אף בנתינת עדיפות לאינטרסים של האדם, לרווחתו הפיזית, ולא פחות מזה לרווחתו הרוחנית. ויש ורווחה רוחנית אף תדחה רווחה פיזית. אמנם ההכרעה בין האינטרסים תיעשה תוך שקלול הערכים המוגנים והערכים הנפגעים, ושקלול זה עלול גם להביא לרחייה מוחלטת של האינטרס הנוגד. ברם על אף העדיפות שיש לאינטרס של האדם, אין הכרח שיידחה דווקא האינטרס של איכות הסביבה. יש שיידחה דווקא האינטרס של האדם מפני הערך של איכות הסביבה, כשהתועלת לאדם היא שולית, בעוד שהפגיעה בטבע היא משמעותית.

מגבלות כבעלות האדם

שלטונו של האדם בעולם הוא מוגבל, כי הבעלות על העולם היא בידי הבורא, שאמר: "כי לי הארץ" (ויקרא כה, כג). האדם נצטווה שלא לקלקל את הבריאה, אלא לתקנה ולשכללה.

זכותו הקניינית של האדם ברכושו הוגבלה גם באופן שלא יהיה רשאי לעשות ברכושו דברים העלולים לפגוע בשכנו או בכלל התושבים. נקבעו כללים להגנה על רשות הרבים, בין רשות הרבים השייכת לרבים

ובין רשות הרבים שאינה בבעלותו של איש, אבל היא רשות המשרתת את הרבים, כגון האוון, המגן עלינו מפני קרני השמש.

היחס לאדם

הכלל "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח), שהוא יסוד התורה כולה, קיבל משמעות מיוחדת בתחום הגנת הסביבה, בחובת הזהירות שלא לפגוע באחר, ובמיוחד בחובה שלא לפגוע ברבים.

היחס המתחייב לזולת ולסביבה, מטשטש את הגבולות שבין "שלי" ו"שאינו שלי", הן מן הבחינה הערכית והן מן הבחינה המשפטית.

קביעת כללים משפטיים

המקורות היהודיים, כדרכם, לא הסתפקו בהדגשת הערכים, אלא אף קבעו הוראות משפטיות קונקרטיות. כך נידונו במקורות אלה בהרחבה הבעיות המרכזיות המטרידות את החברה בת זמננו בתחום הגנת הסביבה. המקורות העבריים מצביעים על דרכים להגנה מפני השחתת הסביבה, זיהום האוויר והמים, עשן, ריח ופגיעה בנוף.

היבטים משפטיים

העקרונות בדבר שמירת הטבע וכללי ההתנהגות המתחייבים מכך, יסודם במקרא ובטעמים שניתנו לכמה ממצוות התורה, והמשכם בספרות המשפטית שלאחר המקרא: במשנה, בתלמוד, בספרות הפוסקים ובספרי השאלות והתשובות (שו"ת).

מקורות אלו לא הסתפקו בהוראות הנובעות מן הדינים הכלליים, כגון אלו של דיני הנזיקין בכללם, אלא נקבעו גם הלכות, ואף ניתקנו תקנות, שעניינן הגנת הסביבה. תקנות מיוחדות נקבעו גם ביחס לירושלים, בשל מעמדה המיוחד. יש מן התקנות הללו, שהגבילו את זכויות הפרט ביחס לסביבתו, ויש מהן, שאדרכא הרחיבו את זכויותיו, בהתירן לו להשתמש ברשות הרבים לצרכיו האישיים.

חומרתם של מטרדים

הלכות אחדות בתחום נזקי שכנים, מאפיינות את החומרה המיוחדת, שראו בה חכמינו את הפגיעה הסביבתית.

כמה מן הנזקים בתחום הגנת הסביבה – כגון עשן, ריח ורעש – הוכרו כנזקים חמורים, שטענת "חזקה" אינה מועילה בהם. כלומר, המזיק לא יוכל לטעון שכבר הזיק בעבר, כשהניזוק אינו מוחה. הלכה זו מנומקת בכך, שאלה הם נזקי גוף, שהאדם עצמו ניזוק ומצטער בהם, ולפיכך אין אדם מוחל עליהם. הלכה דומה נקבעה לעניין בני העיר, שאין בני העיר יכולים למחול על פגיעה בנוי עירם.

כפגיעה בסביבה תיחשב לא רק פגיעה ישירה, אלא גם יצירת נסיבות הגוררות אתריהן התהוות מטרד. אף אם אין המזיק מרעיש במעשיו, אלא יוצר מוקד הגורר רעש, ניתן למנוע את הדבר.

ואשר לשיעורם של גורמי הפגיעה, נקבע שההרחקה היא עד שלא יזיקו. מכאן שיש להבין את השיעורים הנזכרים במשנה, כמתייחסים לתנאי חיים מסוימים, ובהשתנות התנאים – יש להתאים את שיעורי ההרחקה לנסיבות החדשות.

אף במקרים שבהם אין אפשרות לתבוע פיצויים על נזיקין, נקבע – על פי הכלל: "גרמא בנוזיקין פטור, אבל אסור" – שאסור להזיק, ואפשר להשיג צו מניעה נגד המזיק.

גמישות בקביעת נורמות

לא לכל עניין יש תשובה ברורה וקבועה. ישנן דרכי התנהגות הנובעות מיחס החיבה והאהבה לטבע, שלא ניתן לתרגמם בכללים קבועים ונוקשים, כשם שבמערכת דיני המשפחה, קשה לשרטט במדויק את דרכי ההתנהגות הנגזרים מיחסי האהבה שצריכים לשרור בין הבעל לאשתו. אבל אף כשאין תשובה קבועה, עיצבו חכמינו אמות-מידה, שנוכל להיעזר בהן ולהכריע על פיהן בשאלות המתחדשות. יש שאלות בתחום הגנת הסביבה, שפיתרוןן תלוי בחשיבות שתינתן לרווחת היחיד או הציבור מצד אחד ולערכי הטבע מצד שני. כשאנו באים לשקלל את הערכים, שמא ראוי להביא בחשבון גם את יחס החברה לערכי הטבע, באופן שלא יהיה פער בין ההשקפה החברתית והקביעה המשפטית, בבחינת גזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה?

בימינו נתדבו ונתעצמו המטרדים הסביבתיים, הן בשל גידול האוכלוסיה

בערים הגדולות והן בשל התפתחות התעשייה. עשן הארובות, פסולת התעשייה ומי השופכין הזורמים לנחלים ולחופי הים, המזבלות שליד הערים, הסיכונים לאוזון ושאר מרעין בישין, כל אלה מהווים כיום סכנה ממשית לנוף, לסביבה ולחיי האדם.

עוצמת המטרדים נותנת משקל גדול פי כמה למפגעים הקלסיים. מכאן חשיבותם הגוברת של הערכים היהודיים והצעת הפיתרונות לאותם פגעים במקורות המשפט העברי. אם תינתן להם תשומת הלב הראויה, לא יאבד הסיכוי של האדם לחיות חיי רווחה בסביבתו, ולסביבה – "חיי רווחה" בחברת האדם.

שיר מרובע

יש שהוא שר שירת נפשו, ובנפשו הוא מוצא את הכל, את מלא
 הסיפוק הרוחני במילואו.
 ויש שהוא שר שירת האומה, יוצא הוא מתוך המעגל של
 נפשו הפרטית... והוא מתדבק באהבה עדינה עם כללותה של
 כנסת ישראל, ועמה הוא שר את שיריה...
 ויש אשר עוד תתרחב נפשו, עד שיוצא ומתפשט מעל גבול ישראל,
 לשיר את שירת האדם, ורחו הולך ומתרחב בגאון כללות האדם
 והוד צלמו...
 ויש אשר עוד מזה למעלה ברוחב יתגשא, עד שמתאחד עם
 כל היקום כולו, עם כל הבריות, ועם כל העולמים, ועם כולם
 אומר שירה...

הראייה קוק³⁰²

³⁰² אורות הקודש, חלק ב, עמ' תמד.

נספח א

גידול בהמה דקה בארץ ישראל בזמננו

בדורנו נתעוררה שוב השאלה, האם מותר לגדל בהמה דקה במקומות יישוב שבארץ ישראל? כפי שראינו³⁰³, פסק ר' יוסף קארו, כי בזמנו, שלא היו שדות ליהודים בארץ ישראל, הותר הדבר. ברם היום, שדות שבארץ ישראל הן שוב בידי ישראל, וניטל לכאורה יסוד היתרו של ר' יוסף קארו.

אבל אין הדבר פשוט כלל, משום ששאלה זו תלויה בבירורם של עניינים אחדים:

1. מהו טעמה של התקנה? האם משום יישוב ארץ ישראל, משום יופיה של ארץ ישראל, או מטעם הרחקת נזיקין?
2. האם העובדה שלא היו שדות ליהודים בארץ ישראל, גרמה לכך שכל זמן שלא היו שדות לישראל, אין תחולה לתקנה; או שמא יש בעובדה זו כדי לעדער את עצם התקנה, אף כשיש שדות לישראל בארץ ישראל?
3. כדי להשיב על השאלה הקודמת, יש לברר: האם ביטול טעמה של תקנה גורם לביטולה של התקנה? או שמא לשם ביטול תקנה יש צורך בבית דין גדול בחכמה ובמניין, כבית הדין שתיקן את התקנה?
4. ועוד, האם לעניין הצורך בבית דין גדול בחכמה ובמניין, לשם ביטול תקנה, יש הבדל בין בטל טעם התקנה לבין לא בטל טעם התקנה.

בשאלת גידול בהמה דקה בארץ ישראל בזמנו, דן הרב צ"פ פראנק ז"ל, רבה של ירושלים, ופסק להיתר³⁰⁴: "דכיון שבמשך הזמן נתבטל

³⁰³ למעלה, ליד ציון הערה 112.

³⁰⁴ הר צבי, על טור חושן משפט, סימן תט.

האיסור, והותר לישראל לגדל בהמה דקה בארץ ישראל, שוב אין חוזר הדבר לאיסורו. והואיל ופעם אחת נתבטלה גזירת חכמים, כבר נפקע האיסור לגמרי, ונתבטלה התקנה לעולם, וצריך מנין חדש לאיסורו³⁰⁵. ברם מאיגרתו של מרן הרב קוק זצ"ל לוועד המושבה רחובות, מחודש אדר תרס"ו (1906), אנו למדים, שדעתו היא, שהתקנה קיימת אף בזמננו³⁰⁵. וזה לשון האיגרת³⁰⁶: "באה לפני קובלנא על בהמות דקות שמגדלין במושבה, והן מפסידות את הנטיעות, ביחוד את השקדים. הנני בזה להעיר את כבוד הועד, שיתרה בבעלי הבהמות הנ"ל, שיזהרו מאד בשמירת בהמותיהם, שלא יזיקו. ואם אחרי ההתראה הראויה שתים ושלוש פעמים, לא יסירו הבעלים את המאורעות של הנזקים, התובה על כבוד הועד לקנוס את בעלי הבהמות הנ"ל כפי ראות עיניו. ומה טוב היה, אם ישימו לב לתקן את כלל המעוות שבגידול בהמה דקה בארץ ישראל, כי אם על פי אופן המותר"³⁰⁷.

³⁰⁵ צד היחר, הרומה להיחרו של הרכ פראנק, הוא הכלל "הואיל והותר – הותר". מקורו של כלל זה הוא במסכת חולין יז ע"א, בשאלתו של ר' ירמיה: "איברי בשד נחירה, שהכניסו ישראל עמהן לארץ – מהו?", שהרי משנכנסו לארץ, נצטוו על השחיטה ונאסרה עליהם הנחירה. אמנם, שאלה היא, אם נפסק עיקרון זה להלכה, שהרי פירש רש"י (שם, ר"ה שהכניסו ישראל), שאין נפקא מינה לעניין זה, אלא "דרוש וקבל שכר הוא, שצדיקים אנו לעמוד על האמת, ואף על פי שכבר עבר". ואף לרעת הרא"ש, החולק וסובר שהעניין נוגע הלכה למעשה – "כגון שרצו בית דין לאסור דבר אחר... אם אסור מה שיש לו ממנו מאוחו המין ביד ישראל" (פסקי הרא"ש לחולין, פרק ראשון, סימן כג) – על כל פנים, לא הכריעה הגמרא בדבר, ונותר הספק בעינו (ראה שו"ת נודע ביהודה, מהדורא תניינא, חלק יודה דעה, סימן סד). ואף אם נאמר שכלל זה נפסק להלכה, מכל מקום, לא נאמר הכלל אלא באוחם איברים שכבר חל עליהם היחר הנחירה.

³⁰⁵ וכך כתב הרב קוק זצ"ל במפורש, בחיבורו "הלכה ברורה" על בכא קמא עט ע"ב, ההולך ונרפס בימים אלה. זאת מסר לי ידידי, הרב ברוך כהנא.

³⁰⁶ איגרות הראיה, כרך א, איגרת לג.

³⁰⁷ כגון להשהות קודם לרגל וקורם למשחה בנו, וכגון טבח הלוקח ושוחט ומשהה ער שישחוט מעט מעט, ובלבד שלא חצא ותרעה בערר. ראה: רמב"ם, הלכות נזקי ממון, פרק ה, הלכה ז.

הרב ש' ואזנר³⁰⁸ מערער על עצם פסקו של ר' יוסף קארו, שהתיר בזמנו את האיסור. הוא מסתמך על דעת בעל "כפתור ופרח"³⁰⁹, האוסר את הדבר בכל זמן: "ארץ ישראל, נאסרו בה אלו הדינים מצד עצמה, שהוזהרנו בהפסדה ונצטוונו ביישובה כל הימים, ואף על פי שאין הארץ בידינו"³¹⁰. לדעתו של הרב ואזנר, אילו ראה מחבר ה"שולחן ערוך" את דברי "כפתור ופרח", היה מודה לו. מה עוד, שמתוך שסתמו הראשונים את דבריהם, משמע שאינם סוברים להתיר כדברי ה"שולחן ערוך". ועל כל פנים, לדעתו, בזמננו, שרוב היישוב הוא יהודי, פשוט הדבר, שאף לדעת ה"שולחן ערוך" הגזרה קיימת, "וצריך עיון, על מה סומכים להקל בזמנינו אנו"³¹¹.

על היתרו של הרב פראנק, השיגו מכמה צדדים. הרב פראנק הביא ראיה מן הירושלמי, מסכת סנהדרין³¹², שם מבואר (לפי פירוש "קרבן העדה"), שנתבטל הקנס שקנסו חכמים את המטייב את שדהו בשביעית: כיוון שבשעת האונס מותר לעבד את השדה בשביעית, לכן אף משבטל האונס ובטל טעם ההיתר, על כל פנים לא קנסו מחדש. על ראיה זו משיג הרב עובדיה יוסף³¹³ מן הירושלמי, מסכת שביעית³¹⁴, שם מוכח, שר' ירמיה לא אמר דברים אלו אלא כשואל, ולא שקבעם בוודאות, וברור שאין לפסוק כך להלכה. ועוד, מן הטעם שפירושו של "קרבן העדה" הוא דחוק, שלדבריו צריכים אנו לומר, שאיסורי שביעית חזרו למקומם לאחר האונס, בעוד שהקנס נתבטל,

³⁰⁸ שו"ת שבט הלוי, חלק ד, סימן רכז.

³⁰⁹ פרק י (עמ' קפב במהדורת לונץ, ירושלים תרנ"ז; דף לב ע"ב במהדורת ברלין תר"א).

³¹⁰ וזהו מה שחידש רבא בסנהדרין כה ע"ב, באיסור גידול בהמה דקה בארץ ישראל, שאף בזמנו, כששממה הארץ משדות ישראל, נשאר האיסור בתוקפו, גם לעניין פסולו לעדות של המגדל בהמה דקה.

³¹¹ בטעמי המתירים, לא נגע כלל.

³¹² ירושלמי, סנהדרין, פרק ג, הלכה ה.

³¹³ שו"ת יביע אומר, חלק ג, חושן משפט, סימן ז. וראה גם שו"ת ציץ אליעזר, חלק ז, סימן כד, אות ג.

³¹⁴ ירושלמי, שביעית, פרק ד, הלכה ה.

וקשה החילוק ביניהם. ועוד, שאונס אינו "היתר" של איסור שביעית, אלא "רחייה" בלבד, והאיסור במקומו עומד. וכן פירשו שאר המפרשים את דברי הירושלמי הנ"ל באופן אחר. ואם כן, משנדרחית הראיה, נרחה גם עצם החידוש; וממילא, מסקנתו של הרב ע' יוסף היא, שבזמננו חוזר האיסור למקומו³¹⁵.

מנגד, הרב שאול ישראל³¹⁶ אמנם מאשש את חידושו של הרב פראנק, ומסלק את השגותיו של הרב ע' יוסף, אלא שהוא דוחה את הסתמכותו של הרב פראנק מן התלמוד הירושלמי, ומבסס את ההיתר על יסוד אחר. לדבריו, אין להסתמך על התלמוד הירושלמי מן הטעם הבא: הכלל האומר, שעל אף שבטל טעמו של ההיתר, מכל מקום ההיתר במקומו עומד, אינו אלא במקום שההיתר הוא מחמת שיקולים הנוגעים לגוף הגזרה; אבל בשביעית, שנקבע שם שיש פיקוח נפש באונס, הרי פיקוח נפש דוחה את כל התורה, ולא דווקא את איסור שביעית. לכן אין זה כלל בגדר "היתר" של הקנס, וזהו פשר תמיהתו של ר' ירמיה. נמצא שאין אף אמורא החולק על עצם החידוש, שאין ההיתר בטל, כשבטל הטעם.

ועוד מוסיף הרב ישראלי ראייה מן התלמוד הבבלי, כחובות ג ע"ב, שדעת הגמרא היא כסברתו של ר' ירמיה. שהרי הגמרא בכתובות שואלת, מדוע לא עקרו חכמים תקנה, שמחמתה הביאו מיעוט נשים את עצמן לידי סכנה (כשמסרו נפשן לקיים את התקנה)? ומתוצאת הגמרא, שגזרת המלכות עשויה להתבטל, ואין עוקרין תקנת חכמים מפני הגזרה. ופירוש הדברים הוא, שכיוון שאם יתירו את התקנה מחמת הגזרה, לכשתבטל הגזרה, לא תוחזר התקנה למקומה, אלא תבטל, כסברת ר' ירמיה – ולכן אין להתיר תקנה מפני גזרה. אבל גם אם חידושו של הרב פראנק נכון, אין זה אלא במקום שבאיזה זמן התירו את התקנה. אבל כאשר התקנה תלויה בתנאי,

³¹⁵ וכן ראה צ' שפיץ, דיני ממונות, חלק א, ירושלים תשנ"ב, סימן ת.
³¹⁶ הרב ש' ישראלי, "בענין גידול בהמה דקה בא"י בזמן הזה", התורה והמדינה יא-יג (תש"ך-תשכ"ב), עמ' תרט"ח-ט"ז (נרפס שוב בתוספות בספרו: עמוד הימיני, סימן כג).

ובזמן מסוים אין מתקיים התנאי, וממילא אין התקנה נוהגת – זה אינו בכלל היתר תקנה, שנאמר עליו, שאף שבטל טעם ההיתר, לא בטל ההיתר. וכך הוא בענייננו, שמתחילה לא תיקנו לאסור גידול בהמה דקה בחורשין ומדברות, שאין שם שדות וכרמים, ואף שדות גויים הן בכלל חורשין ומדברות, כיוון שאינם מיושבים בשדות של ישראל.

ובעוד שלטעם שכתב רש"י לתקנה, שהיא משום יישוב ארץ ישראל, יש מקום לעיין על פסק ה"שולחן ערוך", אם בשדות גויים שייך טעם זה של יישוב ארץ ישראל³¹⁷, הרי שלרמב"ם³¹⁸, שנתן טעם אחר לתקנה, שהיא משום הרחקת נזיקין בלבד, ודאי שהקובע הוא מקום שיש שדות לישראל. לפיכך, כל עוד מיושבת ארץ ישראל בשדות גויים, דינה כחורשין ומדברות, שאין איסור לגדל בהם בהמה דקה. ולאידך גיסא, גם בחוץ לארץ, במקומות המיושבים בישראל, יש איסור לגדל³¹⁹. ומעתה, משחזרה עטרה ליושנה, עם חירוש היישוב היהודי הגדול בארץ ישראל, תחזור ממילא התקנה לקדמותה.

אמנם, מצד שני, על פי דברי הרמב"ם, יש מקום להקל בזמננו. מאחר שטעם התקנה הוא משום הרחקת נזיקין, ולטובת בעלי השרות, יכולים בעלי השרות למחול על התקנה. ועוד, מכיוון שנשתנו מאוד הנסיבות, מכפי שהיו בשעה שתיקנו את התקנה, סבור הרב ישראלי, שכיום, מן הסתם, יש מחילה כללית של בעלי השרות, ובלבד שיקפידו על שמירת הבהמות כראוי, ועל סידור תשלומים נאות לכשיזיקו, כפי שהיה קודם התקנה, ומותר יהיה לגדל בהמה דקה בארץ ישראל. לדבריו, יש שלושה שינויים במבנה הכלכלי החברתי מאז ועד היום: התועלת מגידול בהמה דקה, היא לכלל היישוב, הנהנה כולו מתוצרתה;

³¹⁷ וכפי שראינו, דעתו של בעל "כפתור ופרח" היא, שטעם זה שייך גם בשדות גויים.

³¹⁸ רמב"ם, הלכות נזקי ממון, פדק ה, הלכות א"ב. וכן ראה שולחן ערוך, חושן משפט, סימן תט, סעיף א.

³¹⁹ וראה סמ"ע, חושן משפט, שם, ס"ק ב, וביאור הגר"א, שם, ס"ק א. וזהו גם טעם הדבר, שלאחר שהפכה בכל למרכז היישוב היהודי, נאסר שם ממילא גידול בהמה דקה, מתוקף תקנה ראשונית.

הפרנסה לעוסקים בגידול בהמה דקה ובשיווק תוצרתה, תורמת גם היא ליציבות הכלכלית של כלל היישוב; קשה לייבא תוצרת בהמה דקה כבעבר, כשהיו לנו קשרי מסחר עם המדינות השכנות, מה גם שיש בכך נזק כלכלי.

טעמים נוספים שנאמרו להתיר את התקנה מחמת השתנות המצב, הם: לדעת הראב"ד, כשבטל טעם התקנה, יכול לבטלה אף בית דין שהוא קטן מבית הדין שתיקן אותה; בזמננו, לא זו בלבד שבטל טעם התקנה, אלא אדרבה, נתהפך המצב, וקיום התקנה מביא לידי תקלה. ואדרבה, טעם התקנה – יישוב ארץ ישראל – הוא המהווה כיום עילה לביטולה. באופן זה אפשר שממילא בטלה התקנה, או שעל כל פנים, על מנת לבטלה, די בבית דין קטן מבית הדין שתיקן את התקנה³²⁰. אמנם, חידוש זה, שתקנה שנתהפך טעמה לקלוקל, בטלה מאליה – צריך מקור לסמוך עליו³²¹.

עניין נוסף הטעון ליבון הוא, האם גם בית דין שאחד חתימת התלמוד, רשאי לבטל תקנת בית דין של תנאים או אמוראים? או שמא, ביחס אליהם, אין לו מעמד של "בית דין" כלל, ואף לא כבית דין קטן³²².

נקודה נוספת שחשוב להדגישה היא, שאף על פי ש"אין גזרין

³²⁰ זאת אף לדעתו של הרמב"ם, שכאשר בטל הטעם, אין בית דין קטן יכול לבטלה. ראה שדה חמד, כללים, מערכת א, אות קפג, ושם יש ראייה מן הירושלמי, מועד קטן, פרק ב, הלכה ג, שדי בבית דין קטן, להתיר מלאכה בחול המועד, משום שהאיסור מביא לידי בטלה ועברה. וראה: הרב ש"ב אוחיון, "גידול בהמה דקה בא"י בזמן הזה", התורה והמדינה יא"ג (תש"ך-תשכ"ב), עמ' דפ"רפז; הרב א"י זסלנסקי, קובץ על יד, כרך ג, חלק א, ירושלים תשכ"א, עמ' קעב"קעו, "בעניין גדול בהמה דקה בזמן הזה".

³²¹ וראה הרב מ"ד וולגר, "מצות עליה, ישוב ארץ ישראל ואיסור יציאה לחוצה לארץ בזמן הזה", התורה והמדינה יא"ג (תש"ך-תשכ"ב), עמ' רלז"רלח, אות ו.

³²² וראה עתה, הרב ז' קורן, "תנאים אמוראים גאונים וראשונים – סמכות הראשונים כלפי האחורונים", בירושים בהלכות הרא"ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 423-450.

גזרה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה³²³, וכמו כן תוקפה של תקנה תלוי בשאלה, אם פשטה התקנה ברוב ישראל, על כל פנים, אם כבר נתקבלה התקנה ופשטה, שוב אין חשיבות לכך, שבדורות מאוחרים יותר נשתרכב הדבר, ונהגו נגד התקנה.

³²³ ראה: אנציקלופדיה תלמודית א, עמ' תרכ, ערך "אין גזרין גזרה על הצבור אלא אם כן רב הצבור יכולין לעמד בה"; נ' רקובר, זכות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 368 ואילך, כעניין "דבר שכמניין", ש:ויך מניין אחר להתירו.

נספח ב

חוקים ואמנות בנושאי איכות הסביבה

1. רשימת החוקים

הוראות כלליות

חוק איגודי ערים, התשט"ו-1955

פקודת העיריות

פקודת המועצות המקומיות

פקודת בריאות העם, 1940

פקודת הנזיקין [נוסח חדש]

חוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות),

התשנ"ב-1992

חוק הנזיקין האזרחיים (אחריות המדינה), התשי"ב-1952

חוק העונשין, התשל"ז-1977

חוק רישוי עסקים, התשכ"ח-1968

פקודת התעבורה

חוק המקרקעין, התשכ"ט-1969

חוק התכנון והבניה, התשכ"ה-1965

זיהום האוויר ורעש

חוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961

חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים, התשמ"ג-1983

חוק תחנת הכח תל-אביב התשכ"ז-1967

חוק הפעלת רכב (מנועים ודלק), התשכ"א-1961

איכות המים

חוק המים, התשי"ט-1959

חוק הניקוז וההגנה מפני שטפונות, התשי"ח-1957
 חוק הפיקוח על קידוחי מים, התשט"ו-1955
 חוק הרשויות המקומיות (ביוכ), התשכ"ב-1962
 פקודת הדיג, 1937

זיהום מי הים

פקודת מניעת זיהום מי-ים בשמן [נוסח חדש], התש"ם-1980
 חוק מניעת זיהום הים (הטלת פסולת), התשמ"ג-1983
 חוק מניעת זיהום הים ממקורות יבשתיים, התשמ"ח-1988
 חוק הנפט, התשי"ב-1952
 פקודת הנמלים [נוסח חדש], התשל"א-1971
 חוק רשות הנמלים והרכבות, התשכ"א-1961

פסולת מוצקה ורעילה

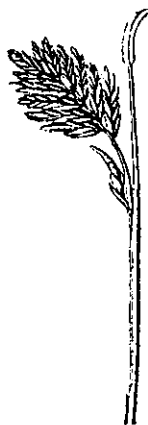
חוק שמירת הנקיון, התשמ"ד-1984
 חוק איסוף ופינוי פסולת למיחזור, התשנ"ג-1993
 חוק החמרים המסוכנים, התשנ"ג-1993
 פקודת מחלות בעלי חיים [נוסח חדש], התשמ"ה-1985
 פקודת המינרלים הרדיואקטיביים, 1947
 חוק ההתגוננות האזרחית, התשי"א-1951

שימור הטבע, נוף ואתרי נופש

פקודת היערות
 חוק רשויות נחלים ומעיינות, התשכ"ה-1965
 פקודת המכרות
 חוק העתיקות, התשל"ח-1978
 חוק הגנת הצומח, התשט"ז-1956
 חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה,
 התשנ"ב-1950

- חוק הסדרת מקומות רחצה, התשכ"ד-1964
- חוק להגנת חיית הבר, התשט"ו-1955
- חוק להגנת הצומח (נזקי עזים), התש"י-1950
- חוק למניעת שריפות בשדות, התש"י-1949
- חוק שיפוץ בתים ואחזקתם, התשמ"א-1981
- חוק הדרכים (שילוט), התשכ"ו-1966

להלן יובאו קטעים מתוך חוקים ואמנות שעניינם איכות הסביבה. הקטעים מתוך החוקים צולמו מקובץ "דינים" בהסכמתה האדיבה של הוצאת "הלכות" בע"מ.

2. חוקים ואמנות

חוק להגנת הצומח (נזקי עזים), התש"י-1950

2. לא יחזיק אדם עזים ולא ירען אלא בתחומי הקרקע שבחזקתו ובשיעור מותר; אולם מותר להוליך עזים דרך כל קרקע למקום המרעה המותר לפי סעיף זה, אם הסכים לכך בעל הקרקע.
3. על אף האמור בסעיף 2 ובפקודת היערות, לא ירעה אדם עזים -
 (א) באזור מיוחד לער או באזור יער סגור, כמשמעותם בפקודת היערות;
 (ב) בכל אזור אחר ששר החקלאות הכריז עליו, באכרזה שפורסמה ברשומות, כאזור אסור ברעיית עזים.
4. שר החקלאות, או אדם שהורשה לכך על ידיו, רשאי להתיר בכתב החזקת עזים ורעייתן בתנאים שייקבעו בכתב ההיתר.
5. על אף האמור בסעיפים 2 ו-3, מותר להחזיק עזים במספר העולה על השיעור המותר, בתחומי החצר הסמוכה לבית בעליהן כשהן כלואות או קשורות וניזונות בתחומי החצר; שר החקלאות, או אדם שהורשה לכך על ידיו, רשאי להתיר בכתב רעיית העזים האמורות בעונות מסוימות של השנה, אף מחוץ לתחום החצר האמורה אך בתחום הקרקע שבחזקת בעליהן.
6. מפקח רשאי, בכל עת, להיכנס לתחומי כל קרקע שאינה בית או חצר, ולערוך בה בדיקה, אם יש חשש שעוברים בה על הוראה מהוראות חוק זה.

החזקת עזים

איסור רעייה

היתר החזקת עזים ורעייתן

עזי בית

כניסת לחיבת

חוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961

2. לא יגרום אדם לרעש חזק או בלתי־סביר, מכל מקור שהוא, אם הוא מפריע, או עשוי להפריע, לאדם המצוי בקרבת־מקום או לעוברים ושבים.
3. לא יגרום אדם לריח חזק או בלתי־סביר, מכל מקור שהוא, אם הוא מפריע או עשוי להפריע, לאדם המצוי בקרבת־מקום או לעוברים ושבים.
4. (א) לא יגרום אדם לזיהום חזק או בלתי־סביר של האויר, מכל מקור שהוא, אם הוא מפריע, או עשוי להפריע, לאדם המצוי בקרבת־מקום או לעוברים ושבים.
(ב) זיהום אויר, לענין סעיף זה - זיהום על ידי עשן, גזים, אדים, אבק וכיוצא בזה.
11. (א) מי שעובר על הוראה מהוראות חוק זה, דינו - מאסר ששה חדשים או קנס אלפיים לירות.
(ב) הורשע אדם על עבירה לפי סעיף־קטן (א), רשאי בית־המשפט, בנוסף לכל עונש שיטיל עליו, לצוות בגזר־הדין להימנע מכל פעולה שגרמה לעבירה שעליה הורשע.
- 11א. (א) שוטר רשאי לנקוט אמצעים על מנת להפסיק רעש הנגרם ממכשיר אזהקה המותקן בכלי רכב והנמשך למעלה מ־20 דקות.
(ב) נפתחה מכונית תוך נקיטת אמצעים כאמור בסעיף קטן (א), לא יהיה על המשטרה או על השוטר שגרם לפתיחת המכונית להציב שמירה ליד המכונית.
17. הוראות חוק זה לא יחולו על רעש, ריח וזיהום אויר, שפעולתם אינה חורגת מתוך לרשות היחיד של הגורם להם.

מניעת רעש

מניעת ריח

מניעת זיהום אויר

ענישין

כמבית לענין אזהקות ברכב (תיקון התשנ"ב)

אי תועלת הדק

חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים, התשמ"ג-1983

1. (א) לא יעשן אדם במקום המפורט בתוספת (להלן - מקום ציבורי).
(ב) לא יחזיק אדם במקום ציבורי סיגריה, סיגרילה, סיגר או מקטרת כשהם דלוקים.
(ג) שר הבריאות באישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת רשאי לשנות בצו את התוספת.
2. (א) המחזיק למעשה של מקום ציבורי, למעט מעלית לנשיאת בני אדם בבית מגורים, יקבע בו שלטים המורים על איסור העישון, ויהזקם במצב תקין.
(ב) יצרן או יבואן של מעלית המיועדת לנשיאת בני אדם בבית מגורים יקבע בה, לפני הכנסתה לשימוש, שלט המורה על איסור העישון במעלית.
(ג) שר הבריאות יקבע בתקנות הוראות בדבר צורתם של השלטים, מספרם, גודלם, תוכנם, דרכי קביעתם, המקומות שבהם יותקנו והחובה להאירם.
3. (א) בתחומה של רשות מקומית, להוציא מועצה אזורית, שיש בה יותר מחמישה בתי קולנוע, יכול שיהיה בית קולנוע אחד שבחלק ממנו שהוקצה לכך לא יחולו הוראות איסור העישון בעת הקרנת סרטי קולנוע.
4. (א) העובר על הוראות סעיף 1, דינו - קנס 105 שקלים חדשים.
(ב) העובר על הוראות סעיף 2, דינו - קנס 210 שקלים חדשים.
8. (א) עישן אדם במקום ציבורי, או החזיק שם סיגריה, סיגרילה, סיגר או מקטרת כשהם דלוקים, לעיניו של מפקח או סדרן, רשאי המפקח או הסדרן לדרוש ממנו לזהות עצמו ואם סירב לעשות כן, רשאי הוא לעכב אותו באותו מקום עד לבוא שוטר, אך לא יותר מאשר שעה אחת.

איסור עישון

קביעת שלטים

היתר עישון
בבית קולנוע

ענישה

סמכות מפקח
או סדרן לדרוש
זיהוי

חוק שמירת הנקיון, התשמ"ד-1984

2. לא ישליך אדם פסולת, פסולת בנין או גרוטות רכב ברשות הרבים או ברשות הרבים לרשות היחיד, ולא ילכלך את רשות הרבים.
3. כל מי שבידו השגחה על קטין שטרם מלאו לו שלוש עשרה שנים, הנמצא עמו ברכב, לא יניח לקטין להשליך פסולת מהרכב.
4. (א) הכותב, מצייר, משרטט או חורט על מקרקעין של זולתו, שלא כדין, או מדביק, תולה, מניח או קובע עליהם, שלא כדין, כל כתב, מודעה או שלט, רואים אותו, לענין סעיף 2, כמלכלך את רשות הרבים.
- (ב) הודבקו או נקבעו כתב, מודעה או שלט כאמור בסעיף קטן (א), רואים לענין סעיף 2, גם מי שתכנס של הכתב, המודעה או השלט מצביע עליו כמי שהזמין את הכנתם או הדבקתם או הורה על כך, זולת אם הוכיח כי לא הוא עשה כן וכי המעשה נעשה שלא בידיעתו והוא נקט את כל האמצעים הסבירים למנוע את ביצוע המעשה.
6. באוטובוס, ברכב ציבורי וברכב מסחרי בלתי אחד בחלק הנפרד מתא הנהג, יקבע בעל הרכב או הנהג, בצורה גלוייה לעין, שלטים המורים על איסור השלכת פסולת מהרכב.
8. (א) רשות מקומית או מי שהשר לאיכות הסביבה הסמיכו לכך (להלן - רשות מוסמכת), רשאית לסלק גרוטות רכב שהושלכו ברשות הרבים או ברשות היחיד, למעט גרוטאות המצויות בחצריו של מי שמחזיק בהן כדין, או מנהל בהן כדין עסק בגרוטאות רכב.
9. לא ייצר אדם ולא ישוק יבואן מכלים למשקה, אלא אם כן מודפס או מוטבע עליהם או על תווית שעליהם, סימון נראה לעין בדבר איסור השלכת פסולת, הכל לפי קביעת שר התעשייה והמסחר, בהתייעצות עם שר הבריאות.

איסור ללכלך
השלכת פסולת

אחריות לגבי
קטנים ברכב

הזיקה לענין
לכלוך השחת
הרבים
(תיקון התשנ"ב)

חיבת שלטון
ברכב

סמכות סילוק
גרוטות רכב
(תיקון התשנ"ב)

סימון מבלים
למשקה

חוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות), התשנ"ב-1992

"מפגע סביבתי" - זיהום אויר, רעש, ריח, זיהום מים, זיהום מיזים, זיהום על ידי פסולת, זיהום על ידי חומרים מסוכנים, זיהום על ידי קרינה. והכל כשהם בניגוד לחיקוק, לצו, לתכנית, לרשיון עסק או לכל היתר או רשיון אחר, או שיש בהם פגיעה בבריאותו של אדם או גרימת סבל ממשית לאדם; לענין זה "תכנית" - כהגדרתה בחוק התכנון והבניה, התשכ"ה-1965;

הגדרות

2. (א) לבקשת מי שנפגע או עומד להיפגע ממפגע סביבתי רשאי בית משפט לתת צו המורה למי שגורם או עומד לגרום מפגע סביבתי (להלן - גורם המפגע), לעשות אחד או יותר מאלה:

תובענה להוצאת
צו

(1) להימנע מהמעשה הגורם או העומד לגרום למפגע הסביבתי, או להפסיק לעשותו;

(2) לתקן את המעוות או להחזיר את המצב לקדמותו עובר להיווצרות המפגע הסביבתי (להלן - תיקון המעוות);

(3) לעשות ככל הדרוש כדי למנוע הישנותו של המפגע הסביבתי.

(ב) "מעשה" - לרבות מחדל.

3. בבואו לתת צו לפי סעיף 2 ישקול בית המשפט הדין בתובענה את מידת הפגיעה שנגרמה או עלולה להיגרם לתובע או לענין הציבורי, לעומת הפגיעה העלולה להיגרם לגורם המפגע או לענין הציבורי עקב הוצאת הצו.

שיקולים במתן
צו

6. עמותה רשומה שמטרתה העיקרית היא הגנה על איכות הסביבה, זכאית להגיש תובענה, אם לפחות אחד מחבריה היה זכאי לכך.

עומד לעמתה

אמנה בין-לאומית למניעת זיהום הים בנפט, 1954

החלטה 1

מניעתה הגמורה בהקדם האפשרי של הרקת נפט מתמיד לתוך הים

הועידה הבין-לאומית לענין זיהום הים בנפט 1954, מחליטה לאמור: הועידה שמה לבה לכך שהחופים ומימי החופים של ארצות רבות מזדהמים במידה חמורה על ידי נפט, וזיהום זה גורם נזק רק לחופים ולשפותיים ועל ידי כך הוא פוגע בניצולם כמקומות נופש והכראה ומפריע לענף התיירות; הוא ממית ומכלה עופות ים ושאר בעלי חיים וקרוב לודאי שהוא נושא עמו השפעות מזיקות על הדגה ועל הגופיפים הימיים שהיא ניזונה מהם. היקפה והחמרתה של הבעיה מדאיגים את דעת הציבור בארצות רבות.

הזיהום נגרם על ידי שמנים מתמידים, והם נפט גלמי, שמן-דלק, שמן דיזל כבד ושמן סיכה. עם שאין הוכחות חותכות ששמנים אלה מתמידים בקיומם לאין סוף על פני הים, ברור שהם נשארים לתקופות ארוכות מאוד, והם עלולים להיסחף למרחקים גדולים מאוד על ידי זרמים, רוחות וסופות סחף ולהוות משקעים על שפת הים. כמויות מרובות מאוד של שמנים מתמידים מורקות כרגיל לתוך הים ממיכליות לאחר שטיפת המיכלים שבהן ושפיכת מי-הנטל השמניים שלהן. אניות בעלות מטען יבש המשתמשות כרגיל בדלק המיכלים שלהן בתור מי-נטל, מריקות אף הן את מי הנטל השמניים שלהן לתוך הים, ופעולה זו מביאה גם היא לידי זיהום. אפשר להן למיכליות להנהיג לעצמן נוהל שלפיו יוכלו לשמור בהן את השיירים השמניים שלהן ולהריקם לתוך כלי-קליטה בנמלי הטעינה או בנמלי-תיקון. זיהום הבא מהרקת מי-נטל שמניים מאניות בעלות מטען יבש, ניתן להקטינו או

למנעו על ידי התקנת מפרדות מי־נפט יעילות או על ידי אמצעים אחרים, כגון התקנת כלי־קליטה נאותים כנמלים בשביל שיירים שמניים. הדרך האחת הידועה והיעילה לחלוטין למניעת זיהום הים כנפט היא ההימנעות הגמורה מהרקת שמנים מתמידים לתוך הים, וכאמור לעיל קיימים אמצעים שהפעלתם תאפשר השגת מטרה זו במידה מרובה. עם שהודיעה באה לידי מסקנה שבשעה זו אי אפשר לקבוע תאריך שהחל ממנו תיפסק לגמרי הרקת שמנים מתמידים לתוך הים, סבורה היא שהרקת זו אפשר להפסיקה, פרט לכמה תריגים הכרחיים בתאריך מוקדם ביותר, והיא פונה בדרישה נמרצת אל כל הממשלות ואל שאר גופים מעוניינים לשקוד במיטב מאמציהם על יצירת התנאים שבהם תלוייה בהכרח הפעלת האיסור הזה, מתוך שידאגו להתקנת המיתקנים המתאימים כנמליהם הראשיים וההסדרים הדרושים באניות. הועידה סבורה שתוך שלוש שנים יש לכנס ועידה שניה שתבדוק את העניין לאור הנסיון בהפעלת הסדרים שהמליצה עליהם ועידה זו.

החלטה 2

הטלת עקרונות האמנה, במידה שהדבר סביר ואפשרי, על אניות שאין האמנה חלה עליהן

הועידה הבין־לאומית לענין זיהום הים כנפט 1954, מחליטה שממשלות הארצות המקבלות עליהן אמנה זו יפעילו את הוראותיה באמצעי תחיקה או בדרכים אחרות, עד היכן שהדבר סביר ואפשרי, גם על כל סוגי אניות המהלכות בים, הרשומות בארצותיהן או השייכות להן ואשר הוראות אמנה זו אינן חלות עליהן, היינו אניות מלחמה ושאר אניות בלתי רשומות, אניות המשמשות באופן זמני כאניות־עזר של הצי, אניות שתפוסתן הכללית היא למטה מ־500 טונות, ואניות העוסקות באופן זמני בענף ציד הלווייתנים.

**אמנה בדבר סחר בין-לאומי
במינים של חית בר וצמחית בר הנתונים בסכנה, 1973**

המדינות המתקשרות,
בהכירן כי חית הבר וצמחית הבר, בצורותיהן היפות והמגוונות
המרובות, הן חלק שאין לו תמורה ממערכות הטבע של האדמה, שיש
לשומרו למען דור זה והדורות הבאים;
בהיותן מודעות לערכן הגדל והולך של חית הבר וצמחית הבר
מנקודות השקפה של אסתטיקה, מדע, תרבות, נופש, וכלכלה;
בהכירן כי העמים והמדינות הנם, וחייבים להיות, שומריהן הטובים
ביותר של חית הבר וצמחית הבר אשר להם;
בהכירן, נוסף לכך, כי שיתוף פעולה בין-לאומי הוא חיוני
לשמירתם של מינים מסוימים של חית הבר וצמחית הבר בפני ניצול
יתר באמצעות הסחר הבינ-לאומי;
בהיותן משוכנעות בדחיפות שבנקיטת אמצעים מתאימים לתכלית
זו;
הסכימו כדלקמן:

סעיף 2

עקרונות יסוד

1. נספח 1 יכלול את כל המינים הנתונים באיום של הכחדה, הנפגעים
או העלולים להיפגע על ידי סחר. הסחר הפרטים של מינים אלה חייב
להיות כפוף להסדרה קפדנית במיוחד, כדי שלא לסכן סיכון נוסף את
הישארותם בחיים, ויש להרשותו אך ורק בנסיבות החורגות מן הרגיל.

אמנה לשמירת הים התיכון בפני זיהום, 1976

הצדדים המתקשרים, בהיותם מודעים לערכה הכלכלי, החברתי, התברואתי והתרבותי של הסביבה הימית של הים התיכון, ביודעם ידיעה מלאה את אחריותם לשמור על נחלה משותפת זו לתועלתם ולהנאתם של דור זה ושל הדורות יבואו, בהכירם באיום הנשקף מן הזיהום לסביבה הימית, לאיזון האקולוגי, למשאבים ולשימושים החוקיים שבה, בזכרם את תכונותיו ההידרוגרפיות והאקולוגיות המיוחדות של שטח הים התיכון ואת פגיעותו המיוחדת לזיהום, ברשמים לפנייהם שהאמנות הבין-לאומיות הקיימות בנושא אינן כוללות, למרות ההתקדמות שהושגה, את כל ההיבטים והמקורות לזיהום הים ואינן ממלאות באורח מלא את הדרישות המיוחדות של שטח הים התיכון, בהבינן הבנה מלאה את הצורך בשיתוף פעולה הדוק בין המדינות והארגונים הבין-לאומיים הנוגעים בדבר בגישה אזורית מתואמת ומקיפה לשם שמירתה והשבחתה של הסביבה הימית בשטח הים התיכון, הסכימו לאמור:

סעיף 5

זיהום הנגרם משפיכה מאוניות וכלי טיס

הצדדים המתקשרים ינקטו בכל האמצעים הנאותים כדי למנוע ולבער זיהום של שטח הים התיכון הנגרם משפיכה מאוניות וכלי טיס.

סעיף 6

זיהום מאוניות

הצדדים המתקשרים ינקטו בכל האמצעים, בהתאם למשפט הבין-לאומי, כדי למנוע ולבער זיהום של שטח הים התיכון הנגרם על ידי הרקות מאוניות, ולהילחם בו, וכדי להבטיח ביצועם היעיל באותו שטח, של הכללים המוכרים באורח כללי במישור הבין-לאומי, הנוגעים להדברח סוג זה של זיהום.

סעיף 7

זיהום הנובע מחקירתם ומניצולם של המדף היבשתי וקרקעית הים ותת הקרקע אשר לה

הצדדים המתקשרים ינקטו בכל האמצעים המתאימים כדי למנוע ולבער זיהום של שטח הים התיכון הנובע מחקירתם ומניצולם של המדף היבשתי וקרקעית הים ותת הקרקע אשר לה, ולהילחם בו.

סעיף 8

זיהום ממקורות שבסיסם כיבשה

הצדדים המתקשרים ינקטו בכל האמצעים התמאימים כדי למנוע ולבער זיהום של שטח הים התיכון הנגרם על ידי הרקות מנהרות, מפעלים חופיים או שפכים, או הנובע מכל מקורות אחרים שבסיסם ביבשה בתוך שטחי ארצותיהם.

אמנה בדבר שימורם של מינים נודדים של חיות בר, 1979

הצדדים המתקשרים,
 בהכירם כי חיות הבר בצורותיהן אשר לא ייספרו מדוב הן חלק
 שאין לו תמורה במערכת הטבע של האדמה, שיש לשמרו לטובת המין
 האנושי;
 בהיותם מודעים לכך כי האדם בכל דור מופקד על אוצרות
 הטבע של האדמה למען הדורות הבאים, ומחובתו להבטיח כי מורשת
 זו תשמר, ומקום שזו מנוצלת, כי השימוש ייעשה בתבונה;
 ביודעם את ערכן הגדל והולך של חיות הבר מנקודות השקפה של
 הסביבה, האקולוגיה, התורשה, המדע, האסתטיקה, הנופש, התרבות,
 החינוך, החברה והכלכלה;
 בדאגתם במיוחד לאותם מינים של חיות בר הנודדים דרך תחומי
 השיפוט הלאומיים, או אל מחוץ להם;
 בהכירם כי המדינות הנין, וחייבות להיות, שומריהם של המינים
 הנודדים של חיות בר החיים בתחומי שיפוטן הלאומיים או העוברים
 דרך תחומים אלה;
 בהיותם משוכנעים כי שימור ומימשק יעיל של מינים נודדים
 של חיות בר דורשים פעולה מתוכננת של כל המדינות שבתחום שיפוטן
 הלאומיים מינים כאמור מבלים חלק כלשהו ממחזור חייהם;
 בזכרם את ההמלצה מס' 32 של תכנית הפעולה שאומצה ע"י
 ועידת האומות המאוחדות בדבר הסביבה האנושית (שטוקהולם 1972),
 ואשר צוינה בסיפוק במושב ה-27 של העצרת הכללית של האומות
 המאוחדות,
 הסכימו כדלקמן:

סעיף 2

עקרונות יסוד

1. הצדדים מכירים בחשיבות שבשימורם של מינים נודדים ובהסכמתן של מדינות תחום התפוצה לפעול לשם כך, כל אימת שהדבר אפשרי ומתאים, מתוך מתן תשומת לב מיוחדת למינים נודדים שמצב שימורם אינו משיבוע רצון, ובנקיטת צעדים מתאימים ונחוצים, בנפרד או במשותף, כדי לשמר מינים כאמור ובתי גידולם.

2. הצדדים מכירים בצורך לנקוט פעולה כדי למנוע העמדתו בסכנה של כל מין נודד.

3. במיוחד, על הצדדים:

(א) לקדם מחקר הנוגע למינים נודדים, לשתף פעולה בו ולסייע לו;
 (ב) להשתדל לספק הגנה מידית למינים נודדים הכלולים בנספח 1...

5. צדדים שהינם מדינות תחום התפוצה של מין נודד הרשום בנספח 1 יאסרו לקחתן של חיות השייכות למין כאמור. יוצאים מכלל האיסור ניתן להוציא רק אם:

(א) הלקיחה היא למטרות מדעיות;

(ב) הלקיחה היא לשם הגברת רבייתו או מידת הישרדותו של המין הנוגע בדבר;

(ג) הלקיחה באה לספק את צרכיהם המסורתיים של צרכנים קיימים של מין זה; או

(ד) הנסיבות יוצאות דופן דורשות כך...

סעיף 5

קיום מנחים להסכמים

1. מטרת כל הסכם תהא לשקם את המין הנודד הנוגע בדבר לכדי מצב מניח את הדעת, או לקיימו במצב כאמור. כל הסכם ידון באותם היבטים של השימור והמימשק של המין הנודד הנוגע בדבר אשר ישרתו את השגתה של אותה מטרה.

אמנה בדבר הגנת שכבת האוזון, 1985

הצדדים לאמנה זו,

בהיותם מודעים להשפעה המזיקה בכוח של שינויים בשכבת האוזון, על כריאות האדם ועל הסביבה.

בזכרם את התקנות הרלוונטיות של הכרזת ועידת האומות המאוחדות על הסביבה האנושית, ובמיוחד עקרון מס' 21, הקובע כי "למדינות, בהתאם לחוקה של האומות המאוחדות ועקרונות החוק הבין-לאומי, יש זכות ריבונית לנצל את משאביהן בהתאם למדיניות הסביבתית שלהן, והאחריות להבטיח שהפעילויות בתחום ריבונותן או שליטתן לא תגרומנה נזק לסביבתן של מדינות אחרות או של אזורים הנמצאים מעבר לגבולות השיפוט הלאומי",

בלקחם בחשבון של הנסיבות והצרכים המיוחדים של ארצות מתפתחות,

בהכירם את העבודה והמחקרים המתנהלים במסגרת ארגונים בינלאומיים ולאומיים, ובמיוחד תוכנית הפעולה העולמית ביחס לשכבת האוזון של תוכנית הסביבה של האומות המאוחדות (UNEP),

בהכירם גם את אמצעי הזהירות לשמירה על שכבת האוזון שכבר ננקטו ברמה הלאומית והבין-לאומית,

בהיותם מודעים לכך שאמצעים להגנה על שכבת האוזון מפני שינויים הנובעים מפעילויות אנושיות, רורשים שיתוף פעולה בין-לאומי, ויש לבססם על שיקולים מדעיים וטכניים רלוונטיים,

בהיותם מודעים גם לצורך במחקר נוסף ותצפיות שיטתיות כדי להמשיך ולקדם את הידע המדעי על שכבת האוזון וההשפעות השליליות האפשריות הנובעות משינוי של שכבה זו,

בהיותם נחושים להגן על כריאות האדם והסביבה מפני ההשפעות השליליות הנובעות משינויים בשכבת האוזון,

הסכימו כדלהלן:

סעיף 1

הגדרות

למטרות אמנה זו:

1. "שכבת האוזון" משמעותה שכבת האוזון האטמוספרי הנמצאת מעל לשכבת הגבול הפלנטרית...

סעיף 2

התחייבויות כלליות

1. הצדדים ינקטו באמצעים המתאימים, בהתאם להוראות אמנה זו ושל הפרוטוקולים שבתוקף, להם הם צד, להגן על בריאות האדם ועל הסביבה מההשפעות השליליות הנובעות או העלולות לנבוע מפעילויות אנושיות המשנות או העלולות לשנות את שכבת האוזון.
2. כדי להשיג מטרה זו, בהתאם לאמצעים העומדים לרשותם וכישוריהם, הצדדים:

(א) ישתפו פעולה באמצעות תצפיות שיטתיות, מחקר וחילופי מידע, על מנת להבין טוב יותר ולהעריך את השפעותיהן של פעילויות אנושיות על שכבת האוזון ואת ההשפעות על בריאות האדם ועל הסביבה הנובעות משינוי בשכבת האוזון;

(ב) יאמצו אמצעים תחיקתיים או מנהליים מתאימים, וישתפו פעולה בתיאום תוכניות מדיניות מתאימות כדי לפקח, להגביל, לצמצם או למנוע פעילויות אנושיות בתחומי השיפוט שלהם או בשליטתם, אם ימצא שלפעילויות אלה יש, או שעלולות להיות להן, השפעות שליליות הנובעות משינוי, או האפשרות לשינוי, של שכבת האוזון;

(ג) ישתפו פעולה בניסוח אמצעים, נוהלים ותקנים מוסכמים ליישום אמנה זו, מתוך מגמה לאמץ את הפרוטוקולים והנספחים;

(ד) ישתפו פעולה עם גופים בין-לאומיים מוסמכים כדי ליישם ביעילות את האמנה הזו ואת הפרוטוקולים שהם צד להם.

סעיף 3

מחקר ותצפיות שיטתיות

1. הצדדים מתחייבים, בהתאם לצורך, ליוזם ולשתף פעולה, באופן ישיר או באמצעות גופים בין-לאומיים מוסמכים, בביצוע של מחקרים והערכות מדעיות בענין:

(א) התהליכים הפיסיקליים והכימיים העלולים להשפיע על שכבת האוזון;

(ב) בריאות האדם והשפעות ביולוגיות אחדות הנובעות משינויים כלשהם בשכבת האוזון, במיוחד אלה הנובעים משינויים בקרינה העל-סגולית השימשית אשר לה השפעות ביולוגיות (UV-B);

(ג) השפעות אקלימיות שמקורן בשינויים כלשהם בשכבת האוזון;

(ד) השפעות שמקורן בשינויים כלשהם בשכבת האוזון וכל שינוי הנובע מהם בקרינת ה-UV-B על חומרים טבעיים וסינתטיים השימושיים לאדם;

(ה) חומרים, נוהגים, תהליכים ופעילויות העלולים להשפיע על שכבת האוזון, והשפעותיהם המצטברות;

(ו) טכנולוגיות וחומרים חלופיים;

(ז) נושאים חברתיים-כלכליים הקשורים לענין;

וכפי שמפורט עוד בנספחים II-1.

מפתחות

מפתח העניינים
מפתח המקורות
רשימה ביבליוגרפית

מפתח העניינים

- אכימלך, מלחמתו בשכם 34
 אבנים ועפר, הנחתם ברשות הרבים 50
 אבנים, סיקולן לרשות הרבים 48
 אבק 127
 חובה להרחיק בעשיית מלאכה שיש בה אבק 66
 אדם
 בעלות מוגבלת על הטבע 18
 הארץ אינה בבעלותו 13
 זיקת גומלין בין האדם לטביחתו 26-23
 יחס בין הגנת הסביבה להגנת האדם 17
 מושל בטבע 14
 אוויר, זיהומו 70-65
 הגנת שכבת האוזון 140-138 110
 אוטובוס, חובת קביעת שלט האוסר השלכת פסולת ממנו 129
 אוכלים, איסור ביזוים 24
 אומן, הגורם רעש 79
 אונס, בשעת אונס מותר לעבד שדה כשביעית טבע, חובה לשמור עליהם למען הדורות הבאים 116 115
 אורג, המזיק בהכאות שעושה כשעת אריגה, הרחקתו 84
 אחרית הימים, הרמוניה בין האדם לטבע 28
 איזון בין אינטרסים נוגדים בשמירת הטבע 38
 כשגורם מפגע סביבתי עלול להיזק ע"י הפסקתו 130
 איזון, שמירת האיזון בבריאה 29
 אילן
 אילן סרק, עדיף לבנייה 36
 הרחקתו מן העיר 92-90
 חובת השקאת אילן ציבורי 97
- חיי האדם הם מן האילן 37
 נטיעתו בירושלים 97 96 93
 פוגם בנוי 90 88
 קול שאינו נשמע בכריתתו 37
 אילן מאכל, איסור כריתתו 41-32
 אילן המאפיל על בית 40
 אילן המזיק אילנות אחרים באותה שדה 38
 אילן המזיק לשדה של אחר 39
 אילן המחליש את טעם פירותיו של אילן החשוב ממנו 40
 בדרך גרמא, כגון כמניעת מים ממנו 41
 כדי לבנות בית במקומו 40-39
 כדי להרחיב בית כנסת 41
 כשדמי קורותיו יקרים מפירותיו 38
 לצורך בניין בית המקדש 36
 לצורך מקומו 39
 על דעת לנטעו במקום אחר 41
 אין גוזרין גזרה על הציבור אלא אם כן רוב ציבור יכולין לעמוד כה 109 42
 118
 אינטרסים נוגדים בשמירת הטבע, איזון ביניהם 38
 איסטניס, אין אומרים בו "כטלה דעתו אצל כל אדם" 81
 אישה, אין בעל יכול לחייב את אשתו לעבור לכרך גדול 15
 אכילת כשר 18
 אלישע, ציוויו על דרכי הלחימה כמואב 34
 אמת המים, שלוחי בית דין מתקינים אותה 73
 אניות
 הימנעות מהרקת שמנים לים 132
 זיהום הנגרם משפיכה מהן 135 134

- אגס, איסור שתיית מים שהיו מגולים שמא יש בהם ארס 75
 ארץ ישראל
 איסור גידול בהמה דקה (ראה: בהמה דקה)
 איסור העלאת עצי זית וגפן לשרפה על המזבח משום יישובה 67
 הרחקת אילן מן העיר, דווקא בה או גם בחור"ל? 91 92
 חובת יישובה גם כשאינה בדינו 115
 לא היו מצויות בה שדות לישראל בזמן השולחן ערוך, ובזמננו השתנה 43
 נזיה 92
 ר' חנינא הסיר מכשולים מן הדרכים 50
 אשפה, איסור השלכתה החוצה 56
- בכל, איסור גידול בהמה דקה 43 117
 בגדי כהנים, שימוש תווז בהם 60
 בגדים, חשיבות ניקיונם 54 55
 בהמה דקה, איסור גידולה בארץ ישראל 42-44
 בזמננו 111-119
 גידולה בחור"ל במקומות המיושבים על ידי ישראל 43 117
 משום יישוב ארץ ישראל 117
 משום גרימת נזק 117
 בהמה, בורה בין שימוש במים למענה או לחיי אנשים אחרים 54
 בור
 איסור עשייתו ברשות הרבים 48
 איסור רתיצה במי בורות המיועדים לשתייה 75
 היתר תפירתו לצרכי רבים ברשות הרבים 48
 חובת תיקון משותף של בורות המים 73
 חפירתו סמוך לכותל של אחר 62-63
 שלוחי בית דין חופרים 73
 בורסקי
 חובת הרחקתו ממישים אמה מן העיר 61
 66 90
 עשייתו דווקא במזרח העיר 61
- בטלה דעתו אצל כל אדם 81
 ביוב (ראה: שופכין; בית הכיסא)
 ביזוי אוכלים 24
 בית דין הרוצה לבטל תקנה של בית דין קודם 118
 בית דין שאסר דבר, האם אסור מה שיש מאותו מין ביד ישראל 114
 בית דין, שלוחיו יוצאים בט"ו אדר לתקן בעיר 73
 בית הטבילה, צריך להיות נקי 56 76
 בית הכיסא
 איסור להתפנות בתוך המחנה 58
 איסור פתיחת פתח בית הכיסא או חלונו לרשות הרבים 63
 אם הוא מכוסה, אין צריך להרחיק 63
 אפשר לתבוע את הרחוקתו, והחזקה אינה מועילה 55 61 68 76
 בית כיסא משוחף, הוצאות ניקיונו 84
 הרחקתו מבור מי שתייה 75-76
 בית המקדש (ראה גם: בגדי כהנים; דם; דשן; מזבח)
 יופיו 92-93
 שלמה בנה חלקים מהמקדש מעצי פרי 36
 בית חרושת, נזק העשן ממנו 68
 בית כנסת, קציצת אילן מאכל כדי להרחיב בית כנסת 41
 כל תשחית 32-41
 באילנות לעומת דברים אחרים – דאורייתא ודרבנן 33 35
 כפחות משווה פרוטה 32
 כדי לחסוך זמן השווה יותר 32
 כל תשקצו 58
 במידה שאדם מודד, מודדין לו 33
 בעלי חיים
 היחס אליהם 17
 השגחת ה' עליהם 24 30-31
 יש שאוהבים אותם ושונאים בני אדם 18
 תקנה שלא לעשות רפת בקר וגדרות צאן בשכונה בלי רשות 84
 בקיאים, שומת בקיאים בצורך בהרחקת אורג המזיק בהכאות שבשעת אריגה 84
 ברזל, אין להשתמש בו לבניית מזבח 33
 בריאה, אין להשתמש בדבר למטרה הפוכה מזו שנברא למענה 33

הגנת הסכיכה, שקלול ערכי הטבע מול רוחת היחיד או הציבור 109
 הואיל והוחר – הוחר 114
 הורדוס, בנייתו את בית המקדש 93
 הותרה או דחוייה, באונס בשכייעת 115
 היגינה, שמירתה 54
 היוזק ראייה, אילן המאפיל על חלון 40
 הכחדה, שמירת כל מיץ מהכחדה 29
 הלנת המת 65
 הרחבת הרעת, ע"י אידיאלים נעלים מהטבע 25
 הרחקת נזיקין
 שיעורה לפי מה שראוי להזיק 62
 שיעורה משתנה לפי טיב הבנייה 63-62
 הרמוניה אסתטית ומוסרית 101
 הרקליאה, הכתובת האוטרות גידול בהמה דקה מטעם שמירת הקרקע והאילנות 42
 השגחה ה'
 על בעלי חיים 24
 על גידולו של הצומח 37
 השחחה (ראה גם: בל תשחית) 33-32
 השקאה
 חובת השקאת אילן ציבורי 97
 נזק אקולוגי ונזקי ריח מחמתה 63
 והיה מחניך קדוש 56
 ויד תהיה לך מחרץ למחנה 58
 זבל לשדות
 איסור עשיית גינות ופרדסים מפני שהזבל כהם מסריח 60
 השהייתו ברשות הרבים 49
 זיבול שדות בשיירי הדם שבמקדש 60
 תקנה, להחזיר את השהייתו בזמן המקובל 50
 זוהמה בכבדים, גורמת לשיגעון 54
 זיהום האוויר 70-65
 גרימתו 127
 הוצאת צר למניעתו 130
 טעם איסור הלנת המת 65
 זיהום מקורות המים 76-75
 הוצאת צר למניעתו 130
 זיהום הסכיכה 76-45
 זית, העלאת עצי זית לשרפה על המזבח 67

בריאות
 בריאות הציבור, נימוק לריצוף דרכים באבנים 51
 השפעות שינויים בשכבת האחון על הבריאות 140
 נזק בריאותי בעישון 69
 ניקיון בית הכיסא למנוע נזק לבריאות 56
 ברכה על הרואה בריות נאות 87 55
 ברכה על ריח טוב 64
 ברכת האילנות 87 26
 בשר, אכילתו 18
 גורן, הרחקתו חמישים אמה מן העיר 65
 91
 גזרה (ראה: תקנה)
 גזרת מלכות עשויה להחבטל 116
 גידול בהמה דקה בארץ ישראל (ראה: בהמה דקה)
 גיחון, חזקיהו סתם את מעיינותיו במלחמה עם סנחריב 34
 גילוי, איסור שתיית מים שהיו מגולים שמא יש בהם ארס 75
 גינות, איסור עשייתן בירושלים 60
 גפן, העלאת עצי גפן לשרפה על המזבח 67
 גרגר של חרדל, אסור לאבדו 32
 גרוטאות
 השלכתן ברשות הרבים 129
 רשות לסילוקן מרשות הרבים 129
 גרמא בנוזיקין פטור אבל אסור 81 42
 גרמא, בכריתת אילן מאכל 41
 דבר שבמניין, צריך מניין אחר להחירו 118
 דחוייה או הותרה, באונס בשכייעת 115
 דרך ארץ, לחוס על היפה 93
 דרך
 ר' חנינא הסיר מכשולים מן הדרכים בא"י 50
 ריצוף הדרכים באבנים לבריאות הציבור 51
 תקנות לסלילת דרכים 96
 דרוש וקבל שכר 114
 דשן, של בית המקדש, הגחתו חוץ לעיר במקום שאין חשש שיחפור 66

שהעיר למי שסיקל אבנים לרשות
 הרכים 15 48
 חסידות (ראה: מידת חסידות)
 חצר, ייחוד שטח בין הבתים לחצר
 משותפת 93
 חרוב, הרחקו מן העיר 90
 חרקים, מציאותם הנגרמת ע"י קיום
 עצים 88

טאטוא שוקי ירושלים 92
 טבח, רשאי להשהות בהמה דקה 114
 טבע

זיקת אדם לטבע אינה על חשבון אידיאלים
 נעלים יותר 25
 חובת האדם לשמור על הטבע 13
 מראהו משיב את האדם לטבעיותו 25
 ראוי שיחיו באדם כל כוחותיו
 הטבעיים 102
 שיכת האדם לטבע משיבה לו את יסודותיו
 הנפשיים 25
 שמירתו 21-44
 ט"ו באדר, שלוחי ב"ד יוצאים לחקן
 בעיר 73
 טומאת ארץ העמים 90
 טיט

איסור רחיצה כשידיו מלוכלכות בטיט 75
 שרייתו וגיבולו ברשות הרבים 49
 טעות, קניין בטעות 67
 טרחה, אינה דוחה איסור כריתת אילן
 מאכל 40

יהושע

התיר הוצאת זבל לרשות הרבים בזמן
 המקובל 50
 תקנתו שכל בני העיר יקבלו מים
 מהמעייץ 72 73
 יוליאנוס מאשקלון, "חוקי פלשטינה" 67
 91

יופי (ראה גם: גוי)
 אדם גדול מתפעל מהיופי ועל ידו מתבונן
 בגדולת ה' 103
 אדם הוא היצור היחיד המסוגל ליהנות
 מהיופי 101

זכויות, הטיפול בהן כדי שלא יזיקו 48
 זכרון משה, תקנות השכונה 50 63 96
 זמן הזה, לעניין נטיעת גינות בירושלים 60

חברה

החברה מרחיקה את האדם מרגשות
 הטבע 24
 התחשבות ביחס החברה לערכי
 הטבע 109
 חרדי חדרים, עשיית מעשה הגורם נזק
 לשכן 84
 חרץ לארץ
 אין חשיבות לדאוג ליופיה 92
 טומאה בה 90
 יישוב יהודי בה, לעניין גידול בהמה
 דקה 117
 חול המועד, ביטול התקנה האוסרת מלאכה
 בו 118
 חומרים מסוכנים, זיהום על ידם, הוצאח
 צו למניעתו 130
 חורשה, רעיית בהמה דקה בה 117
 חזיר, גידולו אסור מחמת הטינוף 55
 חזקה

אין טענת חזקה בנוק של עשן 67 68
 אין טענת חזקה בנוק של בית הכיסא 55
 61 76
 בגרימת נזק 68
 בעשן שאינו תדיר 68
 ברעש, במי שרגיש לו 81
 על קיום חנות הגורמת רעש 79 80
 חזקיהו, סתם את המעיינות במלחמה עם
 סנחריב 34
 חידקים, מקורם בעפר הדרכים והבוץ 51
 חיות בר הנחונות בסכנה, סחר בהן 133
 חיות בר נודדות, שימורן 136 137
 חידם מלך לבנון, כרת עצים למקדש 36
 חלל, איסור עשייתו תחת רשות הרבים 48
 חנות

מניעת כניסת קונים לחנות מפני הרעש 79
 מניעת פתיחת חנות כחצר מפני הרעש 79
 חסיד

שהחזיק בהמה דקה לצורכי רפואה
 ונענש 43

כרך, ישיבת הכרכים קשה 15
 כרכים, נעשו מעצי שמן 36
 כריתת אילן מאכל (ראה: אילן)
 כתיבה על מקרקעין של זולתו 129

לא שבקת חיי לכל בריה 69
 לבנים, ליבונם ברשות הרבים 49
 לויים (ראה: ערי הלויים)
 לוין, ר' אריה 23
 לימוד תורה

איסור להפסיקו להנאה מהטבע 26
 לילדים, הגורם רעש 80
 לילדים, מספר הילדים הרצוי בכיתה 80

מאה שערים, תקנות השכונה 84 93
 לרצף את הדרכים 51
 על גיקיון 56
 מגרש, בערי הלויים 88-89 91
 מדבר, רעיית בהמה דקה בו 117
 מרף יבשתי, זיהום הנגרם מניצולו
 ומחקירחו 135
 מדרכות, תקנות לעשייתן 96
 מה נאה אילן זה 25 26
 מודעה, הרבקה על המקרקעין של
 הזולת 129
 מוכה שתיין, אל ירחץ במקום שירחץ אחריו
 אחר 76
 מוסר, זיקתו ליופי 101
 מזכח

אין להשתמש בברזל לבנייתו 33
 השתמשו דווקא בעצי סרק לאש עליו 37
 67

מזכרת משה, תקנות השכונה 96 97
 מחזור, שיירי הזדם ובגדי כוהנים במקדש 60
 מחילה

מחילת בני העיר, על נזק או על פגיעה
 בנוי 91

מצד שכנים קרובים ולא הרחוקים 84
 של כעלי השדות על איסור גידול כהמה
 דקה 117
 מחלות

זהירות מהידבקות במחלות מירבקות 76
 מחמת ריחוק החיים מטהרת הטבע 27

חשיבות חוש היופי לפיתוח המוסר 101
 חזקיהו (ראה: חזקיהו)
 יישוב ארץ ישראל (ראה גם: ארץ ישראל)
 הטעם לאיסור גידול בהמה דקה 42
 הטעם שהשתמשו דווקא בעצי סרק לאש
 על המזבח 37 67

יישוב הדעת, ע"י התקשרות לטבע 24
 ים התיכון, שמירתו מזהום 134
 ימין משה, תקנת השכונה 73
 יער, רעיית עזים ביער 126
 יציאת נשמה, קול שאינו נשמע 37
 יקום, הרחבת המעגל מהארם, לעם,
 לאנושות ולכלל היקום 110
 ירושלים

התקנות בה 59 66 92
 כבשונות, תקנה האוסרת עשייתן 66 92
 נויה 92 93
 יריחו, היו מריחים שם את הקטורת 61

כביסה

ברדה בין שימוש במים לכביסה או לחיי
 אנשים אחרים 54

תליית כבסים ברשות הרבים 96
 כביש (ראה גם: דרך), סלילת כביש
 המשחית את הנוף 38
 כבשים (ראה: כהמה דקה)
 כבשן

איסור עשייתו בירושלים 66 92
 חובת הרחקו חמישים אמה מן העיר 67
 כותל

הוצאות על בניית כותל משותף 97
 הרחקת בור מכותל (ראה: בור)
 חצי על קרקע של זה וחצי על של זה 97

כי האדם עץ השדה 37-38
 כי לי הארץ 13 28
 כיבוד שוקי ירושלים 92

כיעור הדרכים, ע"י שפכים 59
 כיריים, נזק העשן מהם 68
 כלאיים, איסורו 29 30
 שינוי מעשה ה' 29 30

יצורי כלאיים אינם מולידים 30
 כלי טיים, זיהום הנגרם משפיכה מהם 134
 כלי רכב ציבורי, חובת קביעת שלט האוסר
 השלכת פסולת ממנו 129

<p>מצור</p> <p>כריתת עץ פרי בעת מצור 33 32</p> <p>כריתת עץ פרי, כשאין אילן סרק 39</p> <p>כריתת עץ פרי, כשהוא שווה פחות מאילן סרק 39</p> <p>מניעת מים מעיר במצור 35 34</p> <p>מקדש (ראה: בית המקדש) מקווה</p> <p>צריך להיות נקי 76 56</p> <p>שלוחי בית דין מתקינים 73</p> <p>מקטרת 128</p> <p>משכן</p> <p>יריעותיו 93</p> <p>נבנה דווקא מעצי סרק 36</p> <p>משכנות שאננים, תקנות השכונה 76 56</p> <p>משקאות, חובת הדפסת סימון על המכל בדבר איסור השלכה פסולת 129</p> <p>משרה, מים ששורים בהם פשתן, הרתקתם מן הירק 59</p> <p>נבלה</p> <p>חובת הרחקתה תמישים אמה מן העיר 61</p> <p>ריחה מזיק לנפש 63</p> <p>נדנוד קרקע 84</p> <p>ע"י רחיים 81</p> <p>נהר</p> <p>איסור שתיית מי נהר מפני הסכנה 75</p> <p>בעלות עליו 72</p> <p>נוי 103-85</p> <p>ירושלים (ראה גם: ירושלים) 93 92</p> <p>עיר 91 90</p> <p>ערי הלויים 89-87</p> <p>נוף</p> <p>חסימת מראה נוף 91</p> <p>סלילת כביש המשחית את הנוף 38</p> <p>נזק</p> <p>איסור גרימתו, טעם איסור גידול בהמה דקה בא"י 117 42</p> <p>החובה להזיהר שלא להזיק 17</p> <p>שפכים, מי שהוציא לרשות הרבים ברשות, והזיקו 59</p> <p>תבן וקש, מי שהוציא לרשות הרבים והזיקו בהם אדם או בהמה 49</p> <p>נח, נצטווה להכניס לתיבה מכל המינים 29</p>	<p>מחנה</p> <p>הוראות מיוחדות למניעת זיהום במחנה צבא 56</p> <p>הקפידה התורה אפילו על ראיית לכלוך 55</p> <p>מחקר</p> <p>על מיני חיות בר נודדות 137</p> <p>על שכבת האווון 139</p> <p>מי גשמים, מחצרו של ראובן, המזיקים לשמעון 62</p> <p>מין, שמירת כל מין מהכחדה 29</p> <p>מיאוס, איסור לעשות בפני הזולת את שנפשו של אדם קצה בו 58</p> <p>מידת חסידות</p> <p>לא לקצוץ אילן גם כשמותר 40</p> <p>להצניע קוצים וזכויות בעומק שלושה טפחים 48</p> <p>מים (ראה גם: בור; מי גשמים) אספקתם 75-72</p> <p>בעלות עליהם 73 72</p> <p>זיהומם 76 75</p> <p>מניעת מים מעיר במצור 35 34</p> <p>מישע מלך מואב, המלחמה אתו 34</p> <p>מיתה, בנו של ר' חגיגא מת על שקצץ עץ תאנה 41 35</p> <p>מכוננית, מכשיר אוזקה מרעיש 127</p> <p>מכל משקאות, חובת הדפסת סימון איסור השלכת פסולת על המכל 129</p> <p>מכשיר אוזקה במכוננית המרעיש 127</p> <p>מלחמה, כריתת עצי פרי בעת מלחמה בעת מצור 33 32</p> <p>כשהאויב מנצל את האילנות לצורך קורות 39</p> <p>כשהאויב ניזון מפירותיהם 39</p> <p>כשהעצים משמשים מחסה לאויב 39</p> <p>מעיון</p> <p>בעלות עליו 73 72</p> <p>חזקיהו סתם את המעיינות במלחמה עם סנחריב 34</p> <p>סדר קדימה במילוי המים 73</p> <p>מעלית, קביעת שלט המורה על איסור עישון 128</p> <p>מערות, רחיצה במי מערות 75</p> <p>מפגע סביבתי, הוצאת צו למניעתו 130</p> <p>מצווה, עשיית רבר מצווה הגורם רעש 80</p>
---	--

עיר (ראה גם: כרך)
 גרי העיר 90 91
 שינוי ייעוד מגרש ושדה בערי ישראל 88
 90 91
 עירבון, הפקדת עירבון להבטיח ניקוי רשות
 הרבים אחרי השימוש 50
 עישון 69 70
 במקומות ציבוריים 70 128
 עץ (ראה: אילן)
 ערי הלויים, נוי בהן 87-89
 עדלה, אילן שנעקר והסלע עמו, פטור
 מערלה 41
 עשן 127
 אין מועילה בו חזקה 80
 זיהום האוויר על ידו 66-69
 טעם איסור העלאת עצי זית וגפן לשרפה
 על המזבח 67
 שאינו תדיר 68
 כבשן 92

פינס, יחיאל מיכל 97
 פיקוח נפש
 דוחה את כל התורה 116
 לעומת דבר שנאסר מחשש הפסד
 לאחרים 43
 פסולת
 השלכתה ברשות הרבים 129
 זיהום על ידה, הוצאת צו למניעתו 130
 רשות לסילוקה מרשות הרבים
 פרד, אינו מוליד 30
 פרס, איסור עשייתו בירושלים 60
 פרוטה, השחתת פחות משווה פרוטה 32
 פרנסה, היתר גרימת ריח רע כשרוב פרנסת
 בני העיר תלויה בדבר 69
 פשתן, חובה להרחיק כדי שלא תגיע נעורת
 הפשתן לאחרים 66

צאן (ראה: בהמה דקה)
 צבע, ריח רע מחביות ששורים בהן את
 הצמר לצביעה 69
 צואה, איסור רתיצה כשידיו מלוכלכות
 בצואה 75
 ציבור ויחיד, איוון בין אינטרסים 18

נחירת בהמה, הייתה מותרת במדבר ונאסרה
 בא"י 114
 ניגון, אדם גדול מתפעל מניגון נעים ועל
 ידו מתבונן בגדולת ה' 103
 ניצול יתר, של משאבי קרקע 27
 ניקוח, דאגה שבניין לא יפריע לגיקו 97
 ניקיין
 איסורים שבאי שמירתו 97
 מביא לרוח הקודש 58
 מחנה, שכח לאומה, שיבואו גוים למחנה
 ויראו אותו נקי 58
 ערכו 54-56
 נכרי, רעיית בהמה דקה בשדותיו 117
 נפט, מניעת זיהום היס בו 131
 נפש, אי אפשר לעקור כוח מכוחות הנפש
 שבאדם 102

סביבה
 השפעתה על רוח האדם 14
 כוללת את בני האדם 18
 סחר במיני חיות וצמחים הנתונים
 בסכנה 133
 סיגר, סיגרייה 128
 סיקול אבנים לרשות הרבים 48
 סירחא, סירחון או סוג בעל חיים 60
 סיתות אבנים ברשות הרבים 50
 סכנה
 בכריתת אילן מאכל 35 40 41
 ספקה אסור 41
 סנחריב, חזקיהו סתם את המעינות במלחמה
 עמו 34
 סנקציות (ראה: קנס)
 ספק סכנה – אסור 41

עדות, מגדל בהמה דקה פסול לעדות 115
 עונש (ראה: קנס)
 עור, עיבודו (ראה: בודסקי)
 עורבים, הגודמים רעש ומזיקים לפירות 80
 81
 עזים, רעייתן והחזקתן (ראה גם: בהמה
 דקה) 126
 עיכוב אדם המעשן עד לביאת שוטר 128
 עיניים, שיעור הרחקת עשן כדי שלא ייכנס
 לעיניים וזיקן 67

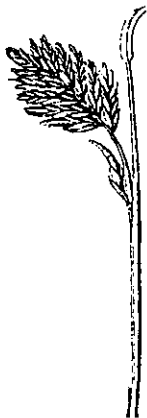
רגישות
 התחשבות באנשים שיש להם רגישות
 מיוחדת לעשן 68 70
 רגישות אינדיבידואלית לרעש 80 81
 רגל, השהיית בהמה דקה לפני הרגל 114
 רדייה, של האדם בטבע 14
 רודף, מותר להרגו כדי להציל את הנרדף 38
 רוח
 חוכת הרחקה כדי שהרוח לא תוביל
 זיהום 66
 רוח מזרחית 61
 רק כשרות מצויה מביאה את העשן לניזוק
 אין טענת חזקה 68
 רחובות, מכתב הרב קוק לזועד
 המושבה 114
 רחיים, הרחקתם מכותל 81-84
 רחיצה
 איסור זיהום מקומות רחצה 76
 איסור רחיצה במי בורות המיועדים
 לשתייה 75
 איסור רחיצה כשידיו מלוכלכות בטיט
 ובצואה 75
 יש בה כבוד לה' 55
 רחמים, צריך לרחם על כל הנבראים 24
 ריח הטבע, משיב את האדם לטבעיותו 25
 ריח טוב, ברכה עליו 64
 ריח רע
 גרימתו 127
 הוצאת צו למניעתו 130
 השפעתו על הנפש 63
 חובת הרחקתו 60-63
 מחביות ששורים בהן צמר לצביעה 69
 הנגרם ע"י זיבול שדות 88
 רעייה (ראה: בהמה דקה; עזים)
 רעש 79-84
 גרימתו 127
 הוצאת צו למניעתו 130
 מניעת פתיחת חנות בחצר מפני הרעש 79
 רשות הרבים 47-51
 איסור עשיית בור ברשות הרבים 48
 איסור עשיית חלל תחת רשות הרבים 48
 בנייה ברשות הרבים 49
 הגחת אבנים ועפר בה 50
 השהיית זבל לשדות ברשות הרבים 49

צל האילנות מונע את פעולת החיטוי של
 קרני השמש 88
 צמח, קטיפתו 23 24
 צמחי בר הנתונים בסכנה, סחר בהם 133
 קברות, חובת הרחקתו חמישים אמה מן
 העיר 61
 קול הטבע, משיב את האדם לטבעיותו 25
 קול שאינו נשמע, ביציאת נשמה ובכריתת
 עץ 37
 קולנוע, מקום המותר לעשון בו 128
 קוצים, הטיפול בהם כדי שלא יזיקו 48
 קוק, הרב אברהם יצחק 23
 קוק, הרב צבי יהודה 18
 קטורת, כמבטלת את הריח הרע של שחיטת
 הקרבנות 61
 קטיף, השגחה עליו שלא ישליך פסולת
 מרכב 129
 קידרא דבי שותפילא חמימא ולא קירא 47
 קיר (ראה: כותל)
 קללה ממלאכים, לשופכים מים סרוחים
 לרשות הרבים 63
 קניין, עשו קניין שיהיה ראוי לעשות דבר
 שגורם לחכרו נזק של עשן 67
 קנס
 אי שמירת ניקיון 97
 המוציא תבן וקש לרשות הרבים 49
 המטייב את שדהו בשביעית 115
 מי שאינו משתתף בתיקון בורות המים 75
 מי שאינו שומר את בהמותיו מלהזיק 114
 סילוק מן השכונה 97
 העובר על תקנות ניקיון שלוש פעמים 56
 הפותח חלון בית הכיסא שלו לרשות
 הרבים 63
 קציצת אילן מאכל (ראה: אילן)
 קרינה, זיהום על ידה, הוצאת צו
 למניעתו 130
 קרינה על-סגולית, המושפעת ע"י שכבת
 האוזון 140
 קרקעית הים, זיהום הנגרם מניצולה
 ומחקירתה 135
 רבנו תם 63

חובת קביעת שלט על איסור השלכת פסולת מהרכב בכלי רכב ציבורי 129 שלמה המלך, בנה חלקים מהמקדש מעצי פרי 36 שמיטת קרקעות 28 27 חובת הפקדת הפירות בה 28 27 נועדה כדי שהארס יורה שהעולם קניין ה' 28 נועדה להתזות האיוון בין אדם, ה' והטבע 28 נועדה להשבחת הקרקע 27 קנס על המטייב את שדהו בשביעית 115 שמנים, ויהום הים בהם 131 שערי חסד, תקנות חברה שערי חסד 84 שפכים (ראה: שופכין) שקמה, הרחקתה מן העיר 90 תבן וקש, קנס על המוציאם לרשות הרבים 49 תורה (ראה גם: לימוד תורה) קדושתה חמורה מקדושת הטבע 26 קידוב הבריות לתורה 32 תלמיד חכם, הקפדה על ניקיון בגדיו 54 חנור, נזק העשן ממנו 68 כשזה לצורכי הבית 69 חעלות ניקוד 96 תעשייה הגורמת רעש או נרנוד הקרקע 81 המשחיתה מקורות מים או מזהמת את האוויר 38 פסולת תעשייה 66 59 תקנות מיוחדות (ראה גם: זכרון משה; ימין משה; ירושלים; מאה שערים; מזכרת משה; משכנות שאננים; שערי חסד) איסור גידול בהמה דקה בא"י 42 לא לפתוח פתח בית הכיסא לרשות הרבים 63 להחיר הוצאת זבל לרשות הרבים בזמן המקובל 50 תקנת חכמים, ביטולה כשכבטל טעמה 118 אינה חוזרת גם כשחוזר הטעם 116-114

השלכת פסולת בה 129 חובת הפרט לשמור עליה 15 ליבון לבנים ברשות הרבים 49 לכלוכה 129 טיקול אבנים לרשות הרבים 48 סיחות אבנים בה 50 פגיעה בה חמורה מפגיעה ברשות היחיד 47 קנס על המוציא תבן וקש לרשות הרבים 49 שימוש בה מותר כשאין פגיעה 47 שריית טיט וגיבולו ברשות הרבים 49 חקנה להחיר שימוש יחיד בה 50 רשע, שמת בהשחתת עולם 33 שביעית (ראה: שמיטה) שבעה טובי העיר, קובעים אם יש נזק או עשן 84 שופכין הרחקת בור שופכין מבור מי שתייה 75 שפיכתם ברשות הרבים, בקיץ ובחורף 59 שפכים המזהמים את הים התיכון 135 חקנות לניקוזם 96 שחין, הידבקות ע"י רתיצה במקום שרחץ בו מוכה שחין 76 שטיפת רצפה 56 שילוח הקן 31 שימוש חוזר (ראה: מחזור) שינוי במעשה בראשית 29-31 שירה פרטית וכללית 110 שכונות בירושלים (ראה: זכרון משה; ימין משה; מאה שערים; מזכרת משה; משכנות שאננים; שערי חסד) שכם, מלחמת אכילמן בה 34 שכנים, מחילה מצד שכנים קרובים ולא הרחוקים 84 שלושה משיבין דעתו של אדם 14 שלט איסור קביעתו על מקרקעין של הזולת 129 חובת קביעת שלט המורה על איסור עישון 128

מפתח המקורות

תהלים כט, י 30	מקרא
ג, ב 93	בראשית א, יב 30
קד, כד 102	א, כו 14 30
קנ, ו 64	א, כח 14
משלי ג, יז 62 17	ב, ט 101
ח, לו 55	ו, יט 29
טז, ד 55	ו, כ 29
קהלת ז, יג 13	ט, ו 55
יב, יד 58	כא, כה 30
דברי הימים ב לב, ב-ד 34	שמות ב, כב 33
לב, ל 34	יט, ה 28
	כ, יא 28
	כג, י 27
משנה	כג, יא 27
שביעית ג, י 49	כז, יג 93
פסחים ד, ט 34	כו, טו 36
יומא ה, ו 60	ויקרא יא, מג 58
סוכה ה, ג 60	יט, יד 76 17
כתובות יג, י 15	יט, טז 76
בבא קמא ז, ז 41	יט, יח 108 76 17
בבא מציעא י, ה 49	יט, יט 29
בבא כתר א, א 81	בה, א-ז 27
ב, ג 79	כה, כג 107 13
ב, ז 91 90	כה, לד 88
ב, ח 91 65	במדבר לה, ב-ה 88
ב, ט 90 61	דברים כ, יט 37 35 33
ב, י 59	כא, כב-כג 65
ג, ח 49	כג, יג 58
אבות ג, ז 25	כג, יד 58
תמיד כ, ג 67 37	יהושע ח, כט 65
ג, ח 61	שופטים ט, מה 34
	מלכים א ו, כג 36
חוספחא	א ו, לא 36
ברכות ד, א 55	ב ג, יט 34
שקלים א, ב 73	

קידושין לט, א 30
 מט, ב 93
 בבא קמא ו, א 59
 ל, א 50
 נ, א 48
 נ, ב 48 15
 עט, ב 42
 פ, א 43
 פא, א 72
 פב, ב 66 60 59
 צא, ב 41 39 38 35
 צב, א 38
 בבא מציעא קיח, ב 49
 בבא בתרא יח, א 84
 כ, ב 84
 כב, ב 81 80
 כג, א 81 80
 כג, א 81 80 67 61 55
 כד, ב 90 47 19
 כו, א 39 35
 סנהדרין כה, ב 115
 ס, א 30
 עבודה זרה יב, ב 75
 כ, א 102
 ל, א-ע"ב 75
 חולין יז, א 114
 תמיד כט, ב 67

גאונים
 תשובות הגאונים, שערי צדק, חלק ד, שער
 א, סי' טו 75
 תשובות הגאונים, אסף, ירושלים תרפ"ט
 עמ' 32 67
 עמ' 170 60

ראשונים
 אבן עזרא, ויקרא יט, יט 29
 דברים כא, כג 65
 ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק
 לעבודת השם (מהד' דנה), פרק כה, עמ'
 106-107 89
 בית הבחירה
 בכא קמא פ, א 43

בכא קמא ב, י 15
 ב, טו (מהד' ליברמן) 72
 בבא מציעא יא, לא (מהד' ליברמן) 75
 יא, לג-לה (מהד' ליברמן) 54
 בכא בתרא א, י 66

מדרשי הלכה ואגדה
 מבילחא, שמות ב, כב 33
 ספרי, מהדורת פינקלשטיין, רג 37 34
 פרקי רבי אליעזר, לד 37
 אבות דרבי נתן, ב, ד 34
 בראשית רבה י, ז 37
 שמות רבה לה, ב 36
 קהלת רבה, ז 13
 ילקוט שמעוני, שמות, תכב 93
 מדרש הגדול, בראשית ז, ג 29

תלמוד ירושלמי

כלאים א, ז 30
 שביעית ד, ה 115
 ו, א 90
 מועד קטן כ, ג 118
 בכא בתרא ב, ז 90
 כ, ח 90
 ג, י 91
 סנהדרין ג, ה 115

תלמוד בבלי

ברכות מג, א 87
 מג, ב 64
 מח, ב 87
 נו, ב 14
 נח, ב 55
 שבת נ, ב 55
 קיד, א 54
 פסחים ז, א 92
 יומא נד, ב 93
 סוכה נא, ב 92
 חגיגה ה, א 58
 כתובות ג, ב 116
 קי, ב 15
 קיב, א 50
 נדרים פ, ב 54
 פא, א 54

- יהושע ת, ל 65
 מלכים א, ו, כג 36
 רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג
 פרק לט 27
 פרק מה 61
 פרק מח 55
 רמב"ם, ספר המצוות, מצוות לא תעשה,
 גז 39
 רכח 88
 רמב"ם, משנה תורה
 דעות ה, ט 55
 ברכות י, יג 87
 אישות יג, יז 15
 שמיטה ויובל יג, הלכות א-ב, ד-ה 88
 בית הבחירה ז, יד 66 59
 חמדין ומוספין ב, טו 66
 נזקי ממון
 ה, א-ב 117 42
 ה, ג 73
 ה, ז 114
 יג, יג 59
 יג, הלכות יג-יז 49
 יג, כב 48
 יג, כג 48
 גולה ואבדה ו, יג 72
 שכנים ו, יב 80 79
 י, א 90
 י, ב 65
 י, ג 61
 י, ד 61
 י, ה 59
 יא, א 66
 יא, ד 67
 יא, ה 81 79
 מלכים ו, ח 41 39 38 35
 ו, יד-טו 58
 רמב"ם, פירוש המשניות, כבא בתרא ב,
 ט 61
 רמב"ן, השגות לספר המצוות
 מצוות לא תעשה, גז 39
 הוספות, מצוות עשה, ו 39
 רמב"ן, חידושים לתלמוד, כבא בתרא
 כא, א 80
 כד, ב 92
- כבא בתרא יט, ב 75
 כג, א 81 69 61
 ס' הזינוך
 מצווה סב 29
 מצווה פד; סט – במהד' שעוועל 27
 מצווה קסט; קסח – במהד' שעוועל 24
 מצווה רמד; רמט – במהד' שעוועל 30
 מצווה רמה; רנ – במהד' שעוועל 30
 מצווה רצד; שיג – במהד' שעוועל 24
 31
 מצווה של; שבו – במהד' שעוועל 27
 מצווה שמב; שמג – במהד' שעוועל 89
 מצווה תקכט; תקל – במהד' שעוועל 32
 39
 מצווה תקסו; חקמג – במהד' שעוועל 58
 ס' חסידים, הוצאת מקיצי נרדמים, ס' קסא
 (תרעג – במהד' מרגליות) 76
 טור, חושן משפט, קנה, כ-כו 62
 קנה, כז 90
 יד רמ"ה, בבא בתרא, פרק ב
 אות פ 68
 אות צה 91
 אות קז 17
 כל בו, ס' קיא 31
 כפתור ופרח, פרק י (עמ' קפב במהד'
 לונץ) 115 42
 מהר"ם ב"ר כרוך, שו"ת, דפוס פראג
 ס' תרפט 63
 ס' תרצ 62
 נימוקי יוסף, בבא בתרא, פרק ב (יג, א) 66
 ס' העיקרים, מאמר ג, יד 31
 צוואת רבי יהודה החסיד, ס' מה 41
 רא"ש, פסקים
 בבא קמא, פרק ח, ס' טו 39
 חולין, פרק א, ס' כג 114
 רא"ש, שו"ת, כלל קח, ס' י 75, 62, 17
 רד"ק, פירוש
 מלכים א ו, כג 36
 מלכים ב ג, יט 34
 ריב"ש, שו"ת, ס' קצו 81
 ריקאנטי, פירוש על התורה, פרשת
 שופטים 38
 רלב"ג, פירוש
 דברים כא, כב-כג 65

כז, יג 93
 כמדבר לה, ב 88
 מלכים ב ג, יט 34
 שיטה מקובצת, כבא קמא צא, ב 39
 תוספות
 ראש השנה כג, א, ד"ה עץ שמן
 אפרסמון 36
 כבא קמא פא, א, ד"ה ומעין 72
 כבא בתרא יח, א, ד"ה דטיריאי 84
 כג, א, ד"ה אין תוקה לנוקין 67

אחרונים
 אורות הקודש, חלק ב, עמ' תמר 110
 אורות התורה, ירושלים ת"ש, פרק ט, עמ'
 מז 26
 איגרות הראיה
 כרך א, איגרת לג 114
 כרך ג, איגרת תתב 18
 איגרות משה, שו"ת, חושן משפט, חלק ב,
 סי' יח 70
 אילימה, מז 24
 אנציקלופדיה תלמודית
 ערך "אין גוזרין גזרה" וכי' 118
 ערך "ארץ ישראל" 90
 ערך "בהמה דקה" 43
 ערך "בל תשחית" 32 33 35
 ערך "בל תשקצו" 58
 ערך "גלויו" 75
 ערך "דרכי נועם" 17
 ערך "הרחקת נזיקין" 90
 בן איש חי, שנה א, פרשת כי תצא,
 יד 63
 ביאור הגר"א, תט, ס"ק א 117
 בית דוד (לייטער), שו"ת, סי' כב וסי'
 קח 76
 בית יעקב, שו"ת, סי' קמ 40
 בני בנים, שו"ת, חלק ב, סי' מג 68, 69
 דבר שאול, סוטה, סי' נה, אות א 88
 הירש, רש"י, פירוש, בראשית ב, ט 101
 הלכה ברורה, ב"ק עט ב 114
 הלכות מדינה, כ, עמ' קפב-קפו 35
 העליר, ר"ח, הערות לספר המצוות לרמב"ם,
 מצוות לא תעשה, רכת 88
 הר צבי, על טור חו"מ, סי' חט 113

נט, ב 68
 רמב"ן, פירוש לתורה
 בראשית א, כז 14
 א, כח 14 30
 ויקרא יט, יט 30
 דברים כ, יט 39
 כב, ו 31
 רמב"ן, תרי"ג מצוות היוצאים מעשרת
 הדיברות, כתבי הרמב"ן, מהד' שעוועל,
 כרך ב, עמ' תקמד 30
 ר"ן, פירוש לנדרים, פא, א, ד"ה דמאני 54
 רשב"א, חידושים לתלמוד, כבא בתרא כז,
 ב 91
 רש"י, פירוש לתלמוד
 שבת נ, ב, ד"ה בשביל קונהו 55
 קיד, א, ד"ה חייב מיתה, וד"ה
 משניאי 55
 פסחים ז, א, ד"ה וכהו הבית 92
 כתובות קי, ב, ד"ה ישיבת 15
 קיב, א, ד"ה מתקן מתקליה 50
 נדרים פ, ב, ד"ה ואף חיי אחרים 54
 פא, א, ד"ה לירי שעמומיתא 54
 סוטה כז, ב, ד"ה מגרש 88
 כבא קמא ו, א, ד"ה בימות 59
 עט, ב, ד"ה אין מגדלין 42
 פא, א, ד"ה בתחילה 72
 פב, ב, ד"ה כבשונות, וד"ה קוטרא 66
 פכ, ב, ד"ה סירחון 60
 צא, ב, ד"ה ואם היה מעולה בדמים 38
 כבא מציעא כז, א, ד"ה ושוקי ירושלים 92
 קיח, ב, ד"ה המוציא, ד"ה וגובלין, וד"ה
 והבונה 49
 כבא בתרא יז, א, ד"ה מן השכב 81 84
 יח, א, ד"ה את המשרה, וד"ה מן
 הירק 59
 כא, א, ד"ה בסופר מתא 80
 כב, ב, ד"ה גרמא בניזקין אסור 81
 כד, ב, ד"ה חמישים אמה 65
 כז, ב, ד"ה לא תמימא ולא קריא 91
 כה, א, ד"ה את הנבילות 61
 כז, א, ד"ה שכחת ברי 35
 חולין יז, א, ד"ה שהכניסו ישראל 114
 רש"י, פירוש לתנ"ך
 שמות ב, כב 33

פלא יועץ, ערך "נקיחת" 55
 ציץ אליעזר, שו"ת, חלק ז, סי' כד, אות
 ג 115
 צמח צדק, שו"ת, סי' מא 39
 קהילות יעקב, בבא קמא, סי' א 17
 קוק, ר' אברהם יצחק (ראה: אורות הקודש;
 אורות התורה; איגרות הראיה; הלכה
 ברורה; עין איה; שבח הארץ)
 קוק, ר' אברהם יצחק, חזון הצמחונות
 והשלום, אפיקים בנגב ב, לחי רואי,
 עמ' רז 14
 קוק, ר' צבי יהודה (ראה: לנתיבות ישראל)
 קורדובירו, ר' שלמה (ראה: אילימה; שיעור
 קומה; תומר דבורה)
 קרנן העדה, ירושלמי, סנהדרין ג, ה 115
 רד"ל, פירוש לפרקי רבי אליעזר, פרק
 לד 37
 רמ"א, חושן משפט
 קנה, כ 62
 קנה, לו 68
 רעד, א 73
 שאילת יעבץ, שו"ת, חלק א, סי' עו 39
 41
 שבות יעקב, שו"ת, חלק א, סי' קנט 40
 שבט הלוי, שו"ת, חלק ד, סי' רכז 115
 שבת הארץ, הקדמה, עמ' ח-ט 28
 שדה חמד, כללים, מערכת א, אות קפג 118
 שדה יהושע, ירושלמי, בבא בתרא ב, ח 66
 שולחן ערוך
 אהע"ז, עה, א 15
 חו"מ, קנה, ז 84
 קנה, כא 75
 קנה, כב 65
 קנה, כג 66 61
 קנה, לא 59
 קנה, לד 66
 קנה, לו 67
 קנה, לז 68
 קנה, לט 81
 קנו, ב 79
 קנו, ג 80
 קנו, ד 79
 תט, א 43 113 117
 תיד, א 49

התעוררות תשובה, שו"ת, חלק ב, סי'
 קפג 32
 זכר שמחה, שו"ת, סי' ק, רכג 40
 חוות יאיר, שו"ת, סי' קצה 40
 חזון יחזקאל, לחוספתא בבא קמא, פרק ו,
 ד 72
 חתם סופר, חידושים, בבא בתרא כד,
 ב 92
 חתם סופר, שו"ת, יורה דעה, סי' קב 39
 40
 טורי זהב, שולחן ערוך, יורה דעה, סי'
 קטז, ס"ק ו 39
 יביע אומר, שו"ת
 חלק ג, חושן משפט, סי' ז 115
 חלק ה, יורה דעה, סי' יב 40
 יד הלוי, שו"ת
 חלק א, יורה דעה, סי' מה-מו 40
 חלק ב, סי' לה-לו 40
 ר' יוסף בן לב, שו"ת, חלק ג, סי' מו 68
 הכתב והקבלה, דברים כ, יט 33 39 41
 לויך, ר' אריה, איש צדיק היה, עמ' 74 23
 לנתיבות ישראל, חלק כ, ירושלים תשל"ט,
 עמ' קמד 25, 26
 מדרש שמואל, משנה, אבות ג, ז 26
 מהרשד"ם, שו"ת, חושן משפט, סי'
 חסב 69
 במהרש"ם, שו"ת, חלק א, סי' כב 41
 מנחת חינוך, מצווה שמב 88
 מעם לועז, דברים, פרק יז 38
 מקור חסד, על סי' חסידים, סי' תרעג 76
 משיב דבר, שו"ת, חלק ב, סי' נו 38 39
 40
 נאות דשא (איבשיץ), שו"ת, סי' קלד 73
 נודע ביהודה, שו"ת, מהדורא תניינא, חלק
 יורה דעה, סי' סד 114
 נועם ד (תשכ"א), שער הלכה, עמ' 6 76
 נשמת אברהם, חושן משפט, סי' קנה, ס"ק
 ב 70
 סמ"ע, חושן משפט, תט, ס"ק ב 117
 עין איה, ברכות נו, כ 24, 101
 עיר הקודש והמקדש, חלק ג, פרק א 59
 עמ' ט-י 60
 פולדא, ר"א, פירוש לירושלמי, בבא בתרא
 ב, ת 90

- תיד, ב 59 49
 שולחן ערוך הרב, הלכות שמירת גוף ונפש
 וכל תשחית, טו 38
 שיעורי קומה, טז 24
 שיעורי דעת, בני ברק תשל"ח, כרך א, עמ' 102 193
 תומר דבורה, פרק שלישי 23
 תוספתא כפשוטה
 ברכות, לעמ' 18 55
 כ"מ, לעמ' 127 54
 תורה שלמה, שמות, כו, אות נה 36
 תורת המועדים, עמ' 245-236 35
- אמנות, חקיקה ופסיקה
 אמנה בדבר הגנת שכבת האוויר, 138 1985
 אמנה בדבר סחר בין-לאומי במינים של חית
 בר וצמחית בר הנתונים בסכנה,
 133 1973
 אמנה בדבר שימורם של מינים נודדים של
- חיות בר, 1979 136
 אמנה בינלאומית למניעת זיהום הים כנפט,
 1954 131
 אמנה לשמירת הים התיכון בפני זיהום,
 1976 134
 חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים,
 התשמ"ג-1983 69 128
 חוק להגנת הצומח (נוקי עצים),
 התש"י-1950 126
 חוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961 50
 127
 חוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות
 אזרחיות), התשנ"ב-1992 50 130
 חוק מניעת זיהום הים (הטלת פסולת),
 התשמ"ג-1983 72
 חוק מניעת זיהום הים ממקורות יבשתיים,
 התשמ"ח-1988 72
 חוק שמירת הנקיון, התשמ"ד-1984 129
 פנקס נ' מדינת ישראל, פ"ד כז(2) 617 17

רשימה ביבליוגרפית

- אברמסון, ש': מסכת עבודה זרה, על פי כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, ניו יורק תשי"ז
 אדלר, א': "אם מותר לנטוע גנים ואילנות בירושלים בזמן הזה", קול תורה, כסלו-טבת
 תשכ"ז, עמ' טז-יט; שם, אדר א-ב, עמ' טו-יט
 אוהיון, ש"ב: "גידול בהמה דקה בא"י בזמן הזה", התורה והמדינה יא-יג (תש"ך-תשכ"ב),
 עמ' רפ-רפז
 אטינגר, ד': פאר תחת אפר – העישון כימי חול וכימים טובים לאור ההלכה, ירושלים
 תשמ"ט
 אילני, צ': שיקולי יעילות כטיפול במטרידים אקולוגיים על פי ספרות ההלכה בהשוואה עם
 תאוריות כלכליות מודרניות, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן,
 רמת גן תשמ"ב
 אלבק, ח': פירוש למשנה, בבא בתרא, פרק ב, ג, בהשלמות ותוספות
 אלון, ג': תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק א, עמ' 173-178,
 359
 אפשטיין, י"ג: "ללקסיקון התלמודי", תרכ"א, ספר ב (תרכ"א), עמ' 124
 ארנטר, ח': עיונים בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים תשל"ח, עמ' מב-מג
 ביאלובלוצקי, ש': "ירושלים בהלכה", עלי עין (ירושלים תש"ח-תשי"ב), עמ' 25-74 [=אם
 למסורת, תל אביב 1971, עמ' 19-73]
 בלומנפלד, י"מ: "בנין הארץ על-פי ההלכה", ירושלים א (קובץ רבני חודשי, ורשא), חוברת
 א (אלול תרצ"ו), עמ' כב-לג; שם ב, חוברת כ-ג (שבת-אדר תרצ"ח), עמ' סז-פד
 בער, י': "היסטוריה היסטוריים של ההלכה", ציון יז (תשי"ב), עמ' 24-28, 40-41
 ברואר, מ': "טכנולוגיה, אקולוגיה ומוסר היהדות", יהדות בחברת ימינו, הגות ד, ירושלים
 תש"ס, עמ' 109-114
 ברזל, א': "אחריות מוסרית לטבע?", פתחים, חוברת 63-64 (טבת תשמ"ה, ינואר 1985),
 עמ' 42-48
 ברלין, ז': "באיסור כל תשחית", זכר אבות, לזכרו של ר' אלכסנדר זיסקינד שחוד, תל אביב
 תשנ"ג, עמ' 135-139
 גולאק, א': "על הדועים ומגדלי בהמה דקה בתקופת חורבן ביח שני", תרכ"א יב (תש"א),
 עמ' 181-189
 גרשוני, י': "הלכות ארץ ישראל", אור המזרח כו (תשל"ח), עמ' 154-160
 הלפרין, מ': "העישון – סקירה הלכתית", אסיא ה (תשמ"ו), עמ' 247-238
 וויין, ד"ב: "כעניין לא תעמוד על דם רעך", הדרום לג (ניסן תשל"א), עמ' 76-77
 וולגר, מ"ד: "מצות עליה, ישוב ארץ ישראל ואיסור יציאה לחוצה לארץ בזמן הזה", התורה
 והמדינה יא-יג (תש"ך-תשכ"ב), עמ' רלז-רלח, אות ו
 ויינברגר, י': ד' סלומון, מ' סליי: זיהום האויר – נזקי עשן וריח רע (לקט מקורות מתוך

- ספרות השאלות והתשובות), פרוייקט השו"ת, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן חש"ס ודהפטיג, ז': החוקה כמשפט העברי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 243-244
- זסלנסקי, א"י: קובץ על יד, כרך ג, חלק א, ירושלים תשכ"א, עמ' קעב-קעו, "בעניין גדול בהמה דקה בזמן הזה"
- חז"ל פ, י"מ: "ברין אין מגדלין בהמה דקה בא"י", אור המזרח יז (תשכ"ח), עמ' 22-25
- טל, א': "על ערכים מוגנים ועבירות סביבתיות", הפרקליט מ (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 413-421
- ישר (שליכטר), ב': "תכנון ערים לפי תוקף התורה", התורה והמדינה ב (תש"י), עמ' נט-סד
- ישראל, ש': "בענין גידול בהמה דקה בא"י בזמן הזה", התורה והמדינה יא-יג (תש"ך-תשכ"ב), עמ' תרט-תריב. [נדפס שוב בתוספות כספרו: עמוד הימיני, ס' כג]
- כהן, י': פרקים בתולדות תקופת התנאים, ירושלים תשל"ח, עמ' 99 ואילך
- לאם, ג': "על הארץ הטובה", הדואר, א סיוון תשל"ל, עמ' 486
- לונץ, א"מ: ירושלים ב, תרמ"ז, עמ' 128
- ליכטנשטיין, א': "האדם והטבע – הפן החברתי", יהדות כחכרת ימינו, הגות ד, ירושלים חש"ס, עמ' 101-108
- גריה, מ"צ: "נווי העיר וצרכי העיר", שבילין א (תשכ"ב), עמ' מז-מט
- גריה, מ"צ: על סתימת מי גיחון העליון, חל אביב תשל"ט
- סליי, מ': "נטיעה ושחילה בירושלים שבין התומות בזמן הזה", נעם כא (תשל"ט), עמ' קסו-קעח
- ספר התקנות למאה שערים, ירושלים תרמ"ט, עמ' טו, סעיף ג; עמ' טז; עמ' כג, סעיף א; עמ' כה-כו
- פינקלשטיין, א"א: "ההלכות שנאמרו כירושלים", ספר היוכל לא' מארכס, ניו יורק תש"י, עמ' שנא-שסט
- פליקס, י': "החקלאות כארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים-ת"א תשכ"ג, עמ' 102, 289
- פליקס, י': תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית (מהדיר), ו, א
- פרדס, א': "נטיעה כירושלים בזמן הזה", נעם יא (תשכ"ח), עמ' ז-יד
- פרשל, ט': "ולא יעקור הצמת אלא לצורך", הצפה, י בשבט תשנ"א (25.1.91)
- קאגאן, יהודה לייב: "הערה בעניין מגרש ושרה", זכר אבות, חל אביב תשנ"ג, עמ' 274-275
- קרוש, ר': "הנוי והנצה – לחי עולמים", ישע ימיני, גיליון 36 (ניסן תשנ"ג), עמ' 47-56
- קורן, ז': "תנאים אמוראים גאונים וראשונים – סמכות הראשונים כלפי האחרונים", בירורים בהלכות הראי"ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 423-450
- קורמן, א': "עקרונות אקולוגיים בטעמי המצוות", שמעתין יז (תש"ס), גיליון 59, עמ' 51-56; גיליון 60, עמ' 51-56
- קלוגר, ב': ירושלים – שכונות סביב לה, ירושלים תשל"ט, עמ' 29, 49, 52, 73, 159-162, 194-196.
- קליין, ר' ב"צ: "נוקי ריח בהשקיה", שם, עמ' 410-412
- קרויס, ש': קרמוניות התלמוד א, חלק א, עמ' 92, הערה 2
- ר"ש ליברמן: "משחה על ספרו של יוליאנוס מאשקלון 'חוקי פלשטינה ומנהגיה'", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 409-417 (בעמ' 416) [מתקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 339-347]
- רבינובין, ה': "מידת האחריות לנוק אקולוגי בהשקיה", תחומין ז (תשמ"ו), עמ' 403-409
- רז, ש': איש צדיק היה, עמ' 74
- רקובר, ג': אוצר המשפט, חלק ראשון, ירושלים תשל"ה, עמ' 211, 285-286
- רקובר, ג': אוצר המשפט, חלק שני, ירושלים תשנ"א, עמ' 204, 278

רקובר, נ': כיכליוגרפיה רב-לשונית למשפט העברי, ירושלים תש"ן, עמ' 473
 רקובר, נ': הגנת החי (ציד חיות), סדרת מחקרים וסקירות כמשפט העברי, חוברת מ,
 ירושלים תשל"ו

רקובר, נ': המשפט העברי בפסיקת בחי המשפט בישראל, ירושלים תשמ"ט, כרך ב, עמ'
 569

רקובר, נ': זכות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 368 ואילך
 שכיב, י': "הגוי והנצח – פרק באקולוגיה יהודית", תחומין יב (תשנ"א), עמ' 472-479
 שושן, א': "הרמב"ם על בריאות העם ויחסי ציבור בשבילי הרפואה ההומנית והוטרינרית",
 קורות ה (תשל"ב), עמ' 829-836

שטיינפלד, צ"א: "ציבור ורוב ציבור בתקנות בית דין", סיני פה (תשל"ט), עמ' קסו
 שינפלד, א': נזיקין, בסדרה "חוק לישראל", בעריכת נ' רקובר, ירושלים תשנ"ב, פרק ג, סי'
 ה: מיטרדים; עמ' 189, 194

שפיץ, צ': דיני ממונות, חלק א, ירושלים תשנ"ב, סי' ח
 שרמן, א': "עקרונות הלכתיים במוסר מלחמה", תחומין ט (תשמ"ח), עמ' 231

Freudenstein, E. G.: "Ecology and the Jewish Tradition", *Judaism*, vol. 19 (1970),
 p. 406-414

Lamm, N.: *Faith and Doubt*, N.Y. 1971, p. 162-185

Rakover, N.: "Ecology in Judaism", *Encyclopedia Judaica*, Decennial Book 1973-
 1982, p. 227-229

